

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 41 (17370)

2007 чылдың
апрель 3,
вторник

Номери парлалгаже
дужааганы:
график өзугаар — 21.00,
хөрөк кырында — 17.30
Садар өртээ 4 рубль.

Парламент харылзаалары

Улан-Удэге ужуражылгалар

Чоокта чаа Бурятияның Улан-Удэ хоорайга Россия Федерациязының Күрүне Думазының Федералдыг Хуралының депутаттары — Россия-Моол күрүнелер аразында парламент талазы-биле харылзаа чорудар бөлүктүң кежигүннериниң болгаш Моол күрүнениң Улуг Хуралының депутаттарының аразында «Моол—Россия» аразында харылзаа талазы-биле ажылчын ужуражылга болган.

Ук ажылчын ужуражылгага Моол болгаш Россияның талазын төлээлээн күүсекчи болгаш хоойлужудулга органнарының, каайлы болгаш кызыгаар шериглериниң төлээлери киришкен. Оон аңгыда бо ажылчын ужуражылгага Моол күрүне биле Россияның кызыгаарлашкан субъектилериниң төлээлерин база чалаан. Ажылчын ужуражылгага кызыгаар чоогунда чурттап турар Россияның республикаларының, Моолдун аймактарының биче бүдүрүлгелериниң төлээлери, сайгарлыкчылар, россияжи-

моол кады тургустунган бүдүрүлгелерниң төлээлери киржи, боттарының сонургалын, эрге-ажыын камгалаарының айтырыгларын тургускан.

Үстүнде айыптыңан ажылчын ужуражылгага бистиң республикадан Күрүне Думазының депутаты Ч.Ч.Д. Ондар киришкен.

Ажылчын ужуражылганың үзүндө «өгөрик стол» дескиндир болган чугаа үзүндө Тываның девискээринде ооң кожа чыдар Моолдун аймактарындан кызыгаар кежир мал оорлаар чорук

соксавайн турарын моол тала демдеглээн.

«Эт болгаш дириг малды кызыгаар эрттирериниң ветеринарлыг, карантинниг чурумнарын хоойлу болгаш каайлы органнарының негелдези өзүгаар документилер чыып, ону ийи тала дургужуп чадап турувуста, тывалар шагда-ла бистиң малывысты кызыгаар кежир кандыг-даа документ чокка сүрүп апарган, чемге ажыглап, садып-саарыпкан болурдур» — деп, моол таланың төлээзи хомудалын илереткен. Мал оорунуң айтырымының талазы-биле бистиң депутадывыс база тодаргай харыыларны берип, кылып чоруттунуп турар ажылдарны дыңнаткан.

Бо ажылчын ужуражылганың уланчызы Моолдун Улан-Батор хоорайга май айда болур.

Бистиң корр.

Талантызын «Хамнаарактар» бараалгаткан

Кызылда Улусчу чогадылга бажыңыга республиканың өөреникчи уругларының аразында эстрада ырларының ээлчеглиг «Хамнаарак-2007» конкурсу март 30-31 хүннеринде болуп эрткен.

Хар-назы аайы-биле эртип турар бо конкурстун киржикчилериниң саны чыл келген тудум өзүп, уруглар аразында непертенгей апар чыдар. Бо чылгы жюри кежигүннериниң санап турары-биле алырга, конкурса киришкен уруглар эки белеткелдин көргүскенер.

6-9 харлыг уруглар, оолдар аразында конкурса Каа-Хем кожуундан Сайдай Монгуш бирги чергениң дипломун чаалап алган. Ооң ыры башкызы — Буян Монгуш. Ийги-үшкү черлерни Кызыл кожуундан Рулате Монгуш биле Чеди-Хөл кожуундан Даира Монгуш үлешкенер.

10-13 харлыг уругларның ара-

зынга 1-ги черни Кызыл хоорайдан Эртине Тумат ээлээн. Ону ТР-ниң алдарлыг артизи Эльвира Докулак эки белеткээн. Ийги черни Тес-Хемден Шыңгыраа Ондар алган, а үшкү черге Кызыл кожуундан Айдаш Ооржак төлептиг болган.

Элээди оолдар, уруглар аразында конкурса Кызыл хоорайдан Ксения Коновалова шылгаараан. Ону ТР-ниң алдарлыг артизи Софья Кара-оол белеткээн. Ийги черни база-ла Кызыл хоорайдан Айдаша Хурбаа чаалап алган. Ооң ыры башкызы Чойгана Куулар.

Конкурстун тилекчилеринге дипломнары болгаш өртектиг белектерни тывыскаан.

Бистиң корр.

Ажыдышкынар

АМ БАЗА ИЙИ ОФИС НЕМЕШКЕН

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың март 12-де хүлээп алганы №352 «Тыва Республиканың кожууннарыга 2007 чылда «Россельхозбанк» ААН-ниң Тывада девискээр салбырының немелде офистерин ажыткааларына деткимче талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» доктаалы 2007 чылдың дургузунда 8 немелде офистерин ажыдарын тодаргайлаан.

Доктаалдың бадылааны график өзүгаар чылдың бирги кварталында Улуг-Хем болгаш Тожу кожууннарга офистер ажыдары көрдүнген. Эрткен айның төңчүзүндө — март 30-де — Шагаан-Арыг хоорайга, март 31-де Тоора-Хем суурга Россельхозбанкның немелде офистериниң ажыдышкынары болгулаан.

Ол ийи болуушкун «Россельхозбанк» ААН-ниң Тывада девискээр салбырының дирекциязының, Улуг-Хем болгаш Тожу кожууннарының чагыргаларының, «Тыва-связьинформ» ААН-ниң удуртулганының демниг кады ажылдажылганының түңнели болуп турар.

Офистерниң байырлыг ажы-

дышкынарына кожууннарының чагыргаларының удуртукчуларындан, ажылдакчыларындан, кожууннарының Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарындан, кожууннарының көдээ ажыл-агый эргелелдериниң начальниктеринден аңгыда, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң, ортумак болгаш биче бизнес бүдүрүлгелериниң төлээлекчилери, тус чер актив киришкен. Офистер ажыттыңаны-биле холбаштыр кожууннарының чурттакчыларын, чингелдениг чээлилер алыр дээш оларның ыяап-ла республика найысылалында баары соксааны-биле, «Россельхозбанк» ААН-ниң Тывада девискээр салбырының

директору С.Х. Монгуш, Тыва Республиканың Чазак Аппаратының Национал төлөвилелдер ботандыраар талазы-биле эргелелиниң начальниги С.Д. Донгак байыр чедиргилээн. Чыылган чоңун мурнундан тараачын (фермер) ажыл-агыйы, хууда дузалал ажыл-агыйы чорудуп турар хамаатыларның төлээлери — малчыннар, ивижилер, аңчылар, пенсионерлер сеткил ханышкыны-биле чүве чугаалап, Тыва Республиканың Чазаанга, Россельхозбанкның удуртулганына четтиришкенин илередип турганнар.

Россельхозбанкның офистерин бо чылдың ийги кварталында Би-Хем, Чаа-Хөл кожууннарга, үшкү кварталда — Каа-Хем, Эрзин кожууннарга, дөрткү кварталда — Бай-Тайга, Чеди-Хөл кожууннарга ажыдары көрдүнүп турар.

Россельхозбанкның парлалга албаны.

Бойдус курлавырлар эргелелинде

ЧАҢГЫС ШИИТПИРГЕ КЕЛГЕН

Март 30-де Россия Федерациязының Бойдус курлавырларын ажыглаарын хайгаараар Тыва Республиканың девискээр эргелелинге ийи талалыг консультация-хурал болуп эрткен. Аңаа ук эргелелдин удуртулганы, специалистери болгаш Кыдат Улус Республиканың «Лунсин» компаниязының төлээлери киришкен.

Хуралга Кызыл-Даштыгның өңнүг металлдар казымал байлак курлавырын болбаазырадырының бойдус камгалал айтырыгларын сайгарып чугаалашкан. Тодаргайы-биле алырга, «Лунсин» КХЭ бойдус камгалал албан черинче бүдүрүлгө объектилерин, даг комбинадын тударының черин бадыткап турар төлөвилелди кириген. Мооң мурнунда чөпшээрел алырынче кириген төлөвилелдерниң техниктиг саналдары чаа бүдүрүлгө технологияларына, ажыглааттыңан хирлиг сугларны арыглап-аштаары амгы үениң негелдезинге таарышпааны-биле ону дедир эгиткен болгаш чөпшээрел албайн турган.

Бойдус камгалал албан чери-

ниң эң кол негелдези — бойдус камгалалының хоойлуларын албан сагыры, долгандыр турар хүрээлди камгалаары болгаш бүдүрүлгө технологиязын шын ажыглаары. Хуралдың түңнелинде ийи таланың төлээлери чаңгыс шийтпирге келген. Кыдат Улус Республиканың «Лунсин» компаниязы бойдус камгалалының негелделеринге, хоойлуларынга дүгжүр чаа төлөвилелди белеткеп кылгаш, чөпшээрелче катап кириер. Катап кириер төлөвилелге долгандыр турар бойдуска, суг болгаш черниң хөзүнүнүң экологтуг системанын багай салдар, хора чедирбес талазы-биле саналдар көрдүнген турар журулуг.

Бистиң корр.

Интернеттег

ТЫВЫЗЫКСЫГ БИЖИМЕЛДЕРЛИГ ВУЗУНДУЛАРНЫ ТЫПКАН

Красноярскиниң шинчээчилери Тунгус метеориттиң кээп дүшкөн черинден тывызыксыг бижимелдерлиг кварц бузундуларны тыпкан. Оларның чугаазы-биле алырга, кварцтын даштынга элдептиг демдектерин техногенниг арга-биле, даап бодап алырга, плазманың дузазы-биле бижээн болуп турар.

REGNUM-KNews информатизиниң агентилелдин корреспондентизиниң дамчыдып турары-биле алырга, «Тунгусский космический феномен» фондунун президенти Юрий Лавбин тывышты Подкаменная Тунгуска хемниң чоогундан 2006 чылда тыпкан. Чартык чылдың дургузунда кварцтын бузундуларын Красноярскиге болгаш Москвага шинчилээн. Анализтерниң көргүскени-биле алырга, кварцта космос бүдүмелдериниң холумалы бар болган, ону Черге кылып бүдүрери болдунмас.

Оон аңгыда, бузундулар артефактылар деп чүүлдү шинчилелдер тодараткан: оларның көй кезини пластиналарның «чыпшынып» калган карттары болуп турар, оларның бүрүзүнде-ле билдинмес алфавиттиң демдектерин

салган. Лавбинниң догааштыры-биле алырга, кварц бузундулар болза, Черден дашкаар цивилизацияның бистиң планетавысче чоргусканы, ынчалза-даа чедишкин чок хонуушкунун түңнелинде часты берген информатизиниң контейнерниң бузундулары болуп турар.

Красноярскиниң шинчээчилериниң тывыжыкче кичээгенин ам безин АКШ-тың, Англияның, Францияның болгаш Германияның эртемденнери салып эгелээн. Тывызыксыг артефактыларны шинчилээри-биле бээрин олар дилеп турар, ынчалзажок Лавбин амдыг дээрзинде оларның саналындан ойталап турар, чүге дизе космостан келген бижикти чазып номчуру, чүнүң-даа мурнунда, Красноярск крайның чурттакчыларына онаашкан турарын ол күзеп турар.

REGNUM ИА

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының составына өскерилгелер кириер дугайында Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «к» пунктузун удуртулга болдургаш, доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының составындан шийтпирлээр бадылаашкын эргелиг кежигүн Наталья Николаевна Воверенаны ооң хууда билдиришкенин барымдаалааш үндүрер.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2007 чылдың март 28 № 66

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаар дугайында

Өөредилге талазы-биле ачы-хавыязызы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Улуг-Хем кожуунун Шагаан-Арыг №1 ниити-билиг

ортумак школазының директорунун оралакчызы Галина Николаевна Киреевага тыпсыр.

Культура талазы-биле чедишкиннери база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Кызыл хоорайның Культура талазы-биле комитетиниң даргазының оралакчызы Галина Ивановна Марченкога тыпсыр.

Күш-культура болгаш аът спортунун хөгжүлдээнге салышкыны база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижин-биле

Тыва Республиканың Аът спортунун федерация кежигүнү Эдуард Эник-оолович Дагба-Ламаны; Күүсекчи эрге-чагырга органнарына ачы-хавыязызы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Шолбан Сарыг-Кидисович Кууларны шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2007 чылдың март 30 № 69

ПЕНСИЯ АЛЫРЫ БЕРГЕДЭЭН

Кызыл кожуунун төвү Каа-Хем суурда чурттакчы чоннун саны хүн келген тудум көвүдөп, Тываның кожуун бүрүзүнден кижилер көжүп кээп, Каа-Хем суурда бажың-балгат тудуп, чурттап турарларның саны көвүдөп турар. Ындыг турбуже ында почта салбыры азарганчыг казанаң бажыңда сыңмарлажып турары ылаңгыя пенсияонерлерге, инвалидтерге дыка-ла таарымча чок. Ылаңгыя пенсия алыры, ону маңаары «хилинчектиге», «чованчыге» апарган. Моон мурнунда кожуунун пенсия эргелелинге турда, узун оочур-даа чок амыр турду, ам дээрге шуут сыр дедир болган, пенсияны бүдүн ай иштинде үлээр, чүге дээрге бичиилеп кезектеп, бир хүнде ийи-бир кудумчуну үлээр кылып каан, а моон мурнунда Каа-Хем суурну 4 участоктарга чарып каан, дөрт хонукта-ла үлөп кааптар турган. Пенсия алыр хүннерниң графигин база шын эвес айтып турар, айтыткан хүнүнде баарга, «даарта азы соңгузу хүн» болур деп турары ылаңгыя кырган улуска, аарыг-аржык пенсионерлерге кайы-хире бергезин бодап көрзе.

Почта салбырының пенсия үлээр көзенектери баштай харын 2-3 көзенек турган болза, ам шуут чаңгыс көзенек кылып кааны кончуг-ла эпчок, база-ла узун оочур.

Кыштың соогу, чайның изии деп чүве бар, хөөкүй пенсионерлерниң, инвалидтерниң бо човулаңын дарый шиитпирлеп бээр чугула. Ынчангаш бөлүк пенсионерлер, инвалидтер дилээривис болза: пенсия үлөлгезин шөйбейн, моон мурнунда турганы дег Каа-Хем суурну 4 участкарга чаргаш, пенсияны кыска хуусаада үлээр. Бистиң бо чагаавысты «Шын» солун дамчыштыр Кызыл кожуунун чагыргазы, РФ-тиң пенсия фондузунун ТР-де эргелели Б.А. Тугур-оол, кожуунун пенсия фондузунун эргелелиниң даргазы М.О. харылап бээрин диледивис.

Боранак ЭРЕКСЕН.

Кызыл кожун.

ШУЙДА ЭМЧИ

Алыс боду шилгедек, алыс угу адазын дөззэн. «Аът болуру кулундан, кижилер болуру чажындан» деп, ада-өгбевистиң сөглээни чиге. Бай-Тайга кожуунун Шуй суурда Кудурукпай кудумчунун бажыңда чурттап чоруур Хертек Светлана Шини-Байыр уруу Шуй суурда 24 чыл иштинде чонга бараан болуп, ачы-буяны чедирип чоруур фельдшер эмчи. Ырда кирген Барлыкче кири аккан Ак-Хемниң эзим Адаа деп черге бодарап төрүттүнген. Шуй ортумаң школазын 1980 чылда дооскаш, ол-ла чылын Кызылдың эмчи училищезинге өөренип кирген. Аңаа өөренип турар үзүнде хөй-ниитиниң ажылынга иденкейлиг киржип, волейболга, чадаг чарышка хоорайның чемпиону болуп турган. Училищени дооскаш күш-ажылчы баштайгы базымын бо-ла кожуунун Шуй суурдан эгелзэн. Ол-ла хевээр буяныч ижинден салдынмаан. Шини-Байыр Светлана бир оол, бир кыстың ынак иези. Улуг огу Шолбан Тээлиде ИХК-те ажылдап чоруур. Уруу Шончалай ТКУ-да өөренип турар. Өөнүң ээзи Орлан хуу араат ажыл-агыйлыг.

Дадар-оол СУРҮҢ.

Бай-Тайга кожуун.

Мында бир нарыдап турар айтырыг чүл дээр болза, республиканың девискээри бедик дагылыг, тайгаларлыг болганы-биле ол объектилерниң төлөвилелин чорударыңа болгаш планнаарыңа бергелер тургустунуп турар. Ооң-биле чергелештир транспорт хандырылганы болгаш электри четкилер дээш өске-даа ажылдап кылыр чүүлдер база тургустунуп кээр. Анаа суурга станция тургускаш, ажылдадып каар эвес, төлөвилел талазы-биле техниктиг нарын чүүлдер бар.

— Кожуунарга баазалыг станциялар тургузарыңа кожуун чагыргаларыңа база акша-хөреңги хереглеттинер апаар бе?

— Баазалыг станциялар тургузарыңа кожуун чагыргаларыңа кандыг-даа акша-хөреңгиниң херээ чок. Ону бистиң бодувустун акша-хөреңгивис-биле тудуп тургузар апаар бис. Ол станцияларны өртээ улуг, ынчангаш бо ажылдың шуудавайн турар чылдагааны ында. Акционер ниитилел болганда, бодувустун акша-хөреңгивис-биле кылыр апаар бис. Чоорту республиканың шупту чурттакчылыг суурларыңа мобилдыг харылзааны тургузуптар бис. Амдызыңа ынчан-мынчан ол кожуунарга, бо суурларга тургузуптар бис деп дорту-биле чугаалап шыдавас мен.

Сергей ХЕРТЕК.

Частың шинчизи

АЙЫЫЛ БООП БОЛУР

инде, сугларны ажыдып үндүрериниң мурнунда тускай комиссия үер сугларының шыңгыы хыналдазын чорудуп турар. Тускай комиссияның ажылыңа хамаарылгалыг яамыларның болгаш ведомстволарның төлээлери киржип турар. Тодаргайлап чугаалаарга, ТР-ниң Онза байдалдар яамызы, ТР-ниң Енисей башкарылганының суг курлавыр байлактарының килдизи, ТР-ниң Прокуратуразының төлээлери болгаш тус чер чагыргалары.

«Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылганының дугайында» Федералдыг хоойлуну удуртулга болдургаш, тус черниң чагыргалары хамааты камгалалыңа тускай өөредилгени эрттирген турар ужурлуг. Кажан айыыл-халап болганда, бойдустун айыыл-халавындан чурттакчы чонну айыыл чок черлерге көжүреринге, ону баш бурунгаар дыңнадырыңа болгаш болдурбазыңа чурттакчы чон шупту киришкен турар ужурлуг.

Хыналдаларның түңнели-биле тускай актыны тургузар болгаш сагындырыгны бижимел-биле

бээр. Бойдусту болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаар хоойлуну үрээни болгаш суг күжүн ажыглаар техниканы шын эвес ажыглааны дээш, тус черниң чагыргаларыңа хамаарыштыр сагындырыгны баштай бээр.

Бир эвес сагындырыгны үзүнде күүсетпейн баар болза, административтиг харысалгага онаажыр. Удуртукчу ажылдакчыларга 1 муңдан, 2 муң рубль чедир торгаал онаар, а организациялар, 10 муңдан 20 муң рубльге чедир торгаалга онаажып болур.

Хыналда үзүнде илерзэн кол четпестерге доктаап көрейн. Суг күжүн шын ажыглап, айыыл-халапты болдурбазының талазы-биле ачы-дуза херекселдери болгаш саң-хөө курлавырлары тургустунмаан болуп турар. Тус черлерде айыыл-халап болгаш онза байдалдарны болдурбазының талазы-биле ажылдың планы тургустунмаан дээш, демделээр болза, чүве-ле хөй.

Амгы үеде республиканың девискээринде часкы үеде улуг үерниң болурунун талазы-биле айыыл тургустунуп турар. Чүге

дээрге, кыжын улуг хар чагган. Онза байдалдар яамызының болгаш агаар шинчилээр станцияның берип турар медээзи-биле алырга, үер халавының айыылы улуг деп турар.

Каа-Хем, Бий-Хем, Барыын болгаш Чөөн Саянның дагыларының баштарында харның хемчээл чок улгатканы, ол хар хенертен чылааш дүрген эрир болза, үер суу чурттакчылыг суурлары хөмө алы бээриниң айыылы бар. Ооң чижээнге Кызыл хоорайның хуузуңда чуртталга бажыңнары, Шагаан-Арыг, Чадаана хоорайлар, Мөрен, Баян-Кол, Шуурмак, Булун-Терек, Ак-Туруг, Аксы-Барлык, Элегес-Аксы, Баян-Тала суурлар хамааржыр. Ынчангаш республика девискээринде часкы үер суунга хөмө алзы болур ниити 4,78 муң дөрбелчин метр шөлдүг 11 хоорай, суурлар бар, ында 11 муң ажыг кижилер чурттап турар.

Уран-оол ДОНГАК, РФ-тиң Бойдус курлавырлар эргелелиниң ТР-ниң девискээринде күрүне инспектору.

АЙТЫРЫГЛАР ТУРГУСТУНУП КЕЛЗЕ...

Сөөлгү үелерде кадыкының байдалы-биле инвалид апаарыңа хамаарышкан айтырыглар чон ортузуңда, солунсеткүүлдер арыннарыңа үнүп турар апарганы-биле холбаштыр республиканың Кадык камгалал яамызының талазындан тайылбырны кылыры чугула болу берген. Инвалид бөлүү ап шыдавайн барган азы бөлүүн кудуку чадаже бадырып каапкан хамаатылар ук байдалга Кадык камгалал яамызы, эмнелгелер болгаш эмчилер буруулуг деп билип турар. Ынчангаш бо талазы-биле чурумга хамаарышкан медээлерни чонга таныштырар-дыр бис.

Аарыг кижиниң инвалид апаарыңа чугула барымдаалар турар ужурлуг. Тодаргайлаар болза, бир дугаарыңа аарыглар, кемдээшкениң болгаш четпес болган чүүлдериниң салдары-биле кижиниң кадыкшыл байдалының экиживес кылдыр баксырааның чугулалаар. Дараазыңда кол негелде – амыдыраар байдалының кызыгаарланганы азы боду амыдыралын тудар арга чок болу бергени. Үшкү чугула негелде – социал камгаладылга хереглеттинип турары болур. Бөдүүнү-биле чу-

гаалаар болза, кадыкы экижиир арга чок баксыраанының салдары-биле амыдыралын орта тудар арга чок апарган болгаш дооразыңдан дуза херек апарган кижилерге инвалид эргени тыпсыр ужурлуг.

Аарыг кижини эмнеп турар эмчизи үстүнде үш барымдаага даян-гаш, медицина-социал экспертиза бюрозунче (мурнунда ВТЭК деп турган) чорудар. РФ-тиң Чазаның 1996 чылдың август 13-те үндүргени 965 дугаарлыг доктаалында кирип турар «Хамаатыны

инвалид деп санаарының негелделеринде» аарыг кижини МСЭ бюрозунче чорударының тускай чурумун доктааткан. Азы эмчи аарыг кижиниң бүгү талалыг шинчилгезин кылгаш, чогуур ужурлуг эмнээшкенин чоруткаш, кадыкшылды быжыглаарыңа угланган хемчеглерни алган соонда, херек ужурлуг документилерни чыггаш, МСЭ-же чорудуптар ужурлуг. Бир эвес аарыг кижини чорударыңдан эмнелге чери азы эмчи ойталап кааптар болза, аарыг кижилер боду азы ооң хоойлу езууга төлээзи МСЭ-же боттары кирер эргелиг (аарыг кижиниң кадыкшыл байдалын көргүскен эмчи документилери турары албан). Эмнелге черлеринден аңгыда, МСЭ-же инвалид апарганын кылдыртыры-биле аарыг кижини социал камгаладылга черлери чорудуп болур эргелиг. Бо таварылгада база чугула херек эмчи документилериниң турары албан.

Ынчалза-даа аарыг кижиге инвалид бөлүүн тыпсыр азы тывыспазының (узадыр, инвалид бөлүүн өскертириниң дээш о.ө.) дугайында шиитпирни МСЭ комиссиязы хүлээп алыр. МСЭ бюрозу ТР-ниң Кадык камгалал яамызыңа хамаарышпас Федералдыг күрүне албан чери болуп турар. Ынчангаш ук комиссияның шиитпирни дээш эмнелге черлери, эмчилер, Кадык камгалал яамызы харысалга албас дээрзин билзе чогуур. Ынчангаш инвалид хамаатыларга сүмелээривис болза, бир эвес инвалид бөлүү албан-албааныңа хамаарыштыр айтырыглар, хомудалдар тургустунуп келзе, эмнелгелер, эмчилер азы Кадык камгалал яамызыңдан эвес, а республикада «МСЭ-ниң кол бюрозундан», ооң кол эксперти Лариса Чадамбаевна Спиридоновадан айтырып ап болур.

Бистиң корр.

ТР-нің Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазында: «Төгериқ стол»

№131 ФЕДЕРАЛДЫГ ХООЙЛУНУҢ КҮҮСЕЛДЕЗИ

«Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылгасын организаастаарының ниити принциптериниң дугайында» №131 Федералдыг хойлуунуң күүселдези Эрзин, Тес-Хем кожууннарда кайы хире чоруп турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан «төгериқ столду» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы Эрзин суурга эрттирген. Ооң ажылынга ТР-нің Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужу-дугла палаталарының, Эрзин, Тес-Хем кожууннарның Төлээлекчилер хуралдарының депутаттары, ийи кожууннуң кожууннар, сумулар чагыргаларының даргалары, күш-ажылдың хоочуннары болгаш өскелер-даа киришкен.

№131 Федералдыг хойлууну РФ-тиң Күрүне Думазы 2006 чылдың

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш «төгериқ столду» ажыдып тура, №131 Федералдыг хойлуу-биле

муниципалдыг тургузуларның айтырыглары кирип турар хойлулар, Россия Федерациязының субъектилериниң күлээп ап турар хойлулары, нормативтиг эрге-хоойлу актылары дүшкен турарын, олар тус чер бот-башкарылга органның ажылын хөгжүдеринге деткимче, дуза болурун айтыкан.

Бистиң республикада бо талазы-биле кылдынып турар ажылдарга ол доктаган. 2004 чылда «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының эрге-байдалы болгаш кызыгаарларының дугайында», 2005 чылда «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгасын организаастаарының чамдык айтырыгларының дугайында» хойлуларны күлээп алган, амгы үеде оларны амыдыралга боттандыра дээш ажылдап турар. «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының эрге-байдалы болгаш кызыгаарларының дугайында» ТР-нің Хоойлуунуң эзугаар республикада 142 муниципалдыг тургузуларны тургускан, ооң иштинде 2 хоорай округу, 17 муниципалдыг район болгаш 4 хоорай чурттакчылыг чер, 119 көдээ чурттакчылыг чер бар. Олар шуптузу күрүне даңзызынче киргениниң база күрүне бүрүткелни эрткениниң дугайында херечилерин алганын Хонук-оол Доржуевич айтыкан.

Тыва Республиканың Чазаа №131 Федералдыг хойлууну амыдыралга боттандыра дээш элээн хөй доктаалдарны күлээп алган. Оларга муниципалитеттериниң өңчүзү кылдыр ТР-нің өңчүзүнде турар эт-хөреңгини халас дамчыдарының дугайында, ТР-нің девискээринде турар шимчевес өңчү-хөреңгиниң техниктиг инвентаризациязын болгаш ону ажыглар эргелиглерге күрүне бүрүткелни шалыпкын чорудар дугайында, №131 Федералдыг хойлуунуң күүселдезин боттандыра ТР-нің Чазааның ведомстволар аразының комиссиязын тургузар дугайында болгаш өске-даа чугула документтер хамааржыр.

ТР-нің Чазаа тус чер бот-башкарылганың экономиказы, үш деңгелди бюджет, чер айтыры, чер үндүрүү, хуу кижилериниң эт-хөреңгизинге үндүрүлгелер дугайында болгаш өске-даа айтырыгларга хамаарышкан күүсекчи эрге-чагырга органның тускай эртемниглериниң өөредилгелерин эрттирген, бо айтырыгже улуг кичээнгейни салып турар.

№131 Федералдыг хойлууну амыдыралга чедишкенин боттандыра эрге-чагырганың бүгү адырларының бир демниг ажылындан улуу-биле хамааржыр. Ынчангаш федералдыг органның, бүгү деңгелдин депутаттары, күүсекчи эрге-чагырганың ажылдакчылары, хамыктың мурнунда сумулар, кожууннар чагыргаларының удуртчулары чогаадыкчы, чаартыкчы езу-биле шудургу ажылдаары кол сорулга болуп турарын ол айтыкан.

Эрзин кожуунуң баштыңы, кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Александр Курга сөстү берген:

№131 Федералдыг хойлуу ажылдап эгелээнден бээр бир чыл ажып турар, бо үениң дургузунда бо чугула документте айтыкан хемчеглерни амыдыралга боттандыра дээш Эрзин

кожуунда элээн ажылдар кылдынганын чыылганнарда ол таныштырган. Белеткел ажылдарын хынамчалыг чоруткан, 70 ажыг нормативтиг эрге-хоойлу актыларын ажылдап кылгаш, күлээп алган, парлалгага үндүрген, чонга таныштырган. Кол чүве эрге-чагырганы муниципалдыг тургузуларда (сумуларда, кожуунда) дамчыдып берген, олар тус черниң экономиказын хөгжүдөр, чурттакчы чонунуң амыдыралын экижидер дээш чамдык ажылдарны кылган.

Ындыг-даа болза №131 Федералдыг хойлуунуң күүселдезинде таваржып турар чамдык бергелерни Александр Кур чугаалаан. Муниципалдыг тургузулар нормативтиг эрге-хоойлу актыларын тургузарда элээн бергелерге таварышкан, чүге дээрге юрист, тускай эртемниг кадрлар эвээш болганын ол көргүскен. Моон ужурундан шынарлыг эрге-хоойлу актылары чедир кылдырмаан, ынчангаш прокуратура органның тус черниң күлээп алган хойлуларына хамаарыштыр удурланышкын бижири чоруткар бар болуп турар. Билии шыырак, мергежилдик кадрлар кожуунга чугула херек болуп турарын ол айтыкан. Кожуунга Чазактың №1237 доктаалын эзугаар 52 млн. ажыг рубльдин өңчүзүн (черни) дамчыдып берген. Оон аңгыда дыка хөй албан черлерин дамчыткан. Олар эрге-хоойлу эзугаар бажыглаттынмаан болуп турар. Черден дыка хөй орулганы кирип ап болур аргалар бар турда, бо айтырыгны чедир шийтпирлеп шыдаваан. Оруктары сумуларга, кожуунга дамчыдып берген, акша-төгериқ чогуунда оларны эде кылыр, септээр арка чок болуп турар. Бо айтырыгларны шийтпирлээринге дузаны кожуунга, сумуларга чедирерин ол дилээ.

Эрзин кожуун чагырганың даргазы Байыр Дамдын чүве чугаалааш, кожуунуң социал-экономикиг хөгжүдөзүнүн программазының кол утказын, ону канчаар күүседип турарын «төгериқ столду» киржикчилеринге таныштырган. 2006-2010 чылдарда кожуунуң социал-экономикиг хөгжүдөзүнүн комплекстиг программазын Чазак бадылаан. Ында тус черниң социал-экономиказын, көдээ ажыл-агыйын хөгжүдери, малдын баш санын өстүрери, уксаазын экижидери, продуктулуун бедидери, биче болгаш ортумак бүдүрүлгелерни тургузары, бойдустан, күш-ажылдың курлавырларын чөптүг ажыглаары, чонну ажыл-биле хандыраары, үндүрүг баазазын калбартыры, кожуунуң көргүзүлгелерин республиканың ортумак деңгелинге чедирери көрдүңүп турар, бо бүгү кожууну, ооң сумуларын хөгжүдөрүнче угланганын ол чугаалаан.

Эрзинге көдээ ажыл-агый продуктуларын болбаазырадыр, чугайны өрттедир, дусту савалаар, суурларга пилорамаларны тургузар, тууйбу кылыр, алгы-кеш эттээр, кидис салыр, ногаа өстүрер болгаш өске-даа биче бүдүрүлгелерни кылыры комплекстиг программада көрдүңүп. Оларны ажыгдалга кириген түннелинде, 105 ажыл-чын олут немежир, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң бүдүрер продукциязы көвүдээр, ажыл-ишчилериниң шалыңының хемчээли улгадырын кожуун даргазы чугаазына демдеглээн. Кожуунуң экономиказының кол адыры мал ажылы болуп турар, ооң баш санын өстүреринче сумулар, кожуун чагыргазы улуг кичээнгейни салып турарын айтыкан.

№131 Федералдыг хойлуунуң күүселдези Эрзин, Тес-Хем кожууннарда кайы хире чоруп турарын Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының организаастааны «төгериқ столда» сайгарып турарын кончуг ажыктыг, моон соңгаар чогумчалыг ажыл-

октябрь 6-да күлээп алган. Бо Хоойлу РФ-тиң Конституциязынга дүүштүр Россия Федерациязының девискээринде турар тус чер бот-башкарылга организаастаарының ниити эрге-хоойлу, девискээр, организаастыг база экономикатиг принциптерин доктаадып тургузуп турар болгаш ону амыдыралга боттандыраарына күрүнеден магадылалдарны тодарадып турар. Ынчангаш бо Хоойлу тус чер бот-башкарылга органның моон соңгаар социал-экономиказын хөгжүдөрүнге база чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидеринге улуг рольду ойнаар, кончуг чугула документ болуп турар. Хоойлууну күүседир дээш суму, кожуун чагырга бүрүзү хүн бүрү ажылдап турар.

даарына дузалаарын Тес-Хем кожуунуң баштыңы, кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Сагаан-оол Санчат чугаазының эгезинде демдеглээн. Кожуунуң Төлээлекчилер хуралдары болгаш сумулар, кожуун чагыргалары №131 Федералдыг хойлууну күүседир-биле чогуур нормативтиг эрге-хоойлу актыларын чогуур үезинде ажылдап кылган, оларны солуннарда парлаан, чурттакчы чонга таныштырган. Оларны амыдыралга боттандыра хемчеглерни ап турар, ындыг-даа болза элээн бергелерге таваржып турарын ол тайылбырлаан. Дыка хөй айтырыглар билдинмес болгаш ону күүседиринге акша-көпөк чок болуп турар. Ылаңгыя черниң чуруун кылырынга эвээш эвес хөреңги херек, ол бюджетте көрдүмзүн, ындыг болганда, Чазактан дуза көргүзери чугула болу бергенин айтыпкан. Олышкаш кожуунуң оруктарын септээр, эде кылыры бергедеп келген. Чүгле кожуун төвүндөн О.Шынаага чедир орук безин 100 км болуп турар. Чүге дээрге тус чер бот-башкарылга органның хөреңги чок, ооң чылдагааны-биле чүү-даа кылдырмастан, оруктар үрелген, бо айтырыгже кичээнгей салырын саналдаан.

№131 Федералдыг хойлуу көдээни хөгжүдөрүнге, ооң чурттакчы чонунуң амыдыралын экижидеринге кончуг улуг рольду ойнаар, ындыг болганда, ону боттандыраарына шаптыктап турар чамдык четпестерни эдериинге боттуг дузаны төптөн чедирери чугула болуп турар, ынчан Хоойлу чедишкенин күүсеттинерин чугаазына С.Санчат айтыкан.

Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы Владимир Орус-оол сөс алгаш, кожуунуң социал-экономикиг байдалын чыылганнарда таныштырган. Кожуун кижиниң ажылдап, чурттаарына кончуг таарымчалыг бай-

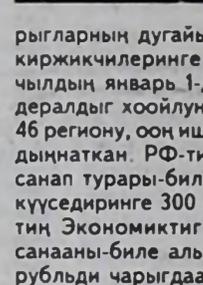
лактыг чер болуп турар. Экономиказының кол адыры мал болуп турар. Мында 6 муң баш бода, 48 муң баш шээр, 2600 ажыг чылгы мал бар, хуу ажыл-агыйлыгларның малы хөй болуп турар. 2006 чылда кожуун 152 млн. рубль орулгалыг болган, чарылгазы база ол хире четкен. Бодунуң орулгасы 8 млн. рубль болган, азы чүгле 14 хууну элээт. Оон өске акша дотация 140 млн. рубль болуп турар. 2007 чылда байдал база ындыг болуп турарын ол айтыкан.

№131 Федералдыг хойлууну күүседир дээш кожуунда чамдык хемчеглерни ап турза-даа, кожуун бодунуң орулгасын көвүдөдир хемчеглерни ап шыдавайн келген. Хоойлууну катап-катап өөренип көөрүн ол чугулага көргөн, чүге дээрге бо Хоойлу канчап хөй акшаны ажылдап алырын, канчап хөй орулганы кирип алырын, курлавырларны чөптүг ажыглаарын шуптузун айтыкан. Бир эвес бо Хоойлу эзугаар ажылдаар болза, хөй акшаны ажылдап алыр, орулганы кирип алыр, кожууну, сумуларны сайзырадыр, чоннуң амыдыралын экижидер, курлавырларны долзу-биле ажыглар болу бээр. Кыдаттар №131 Федералдыг хойлуу ышкаш системалыг хойлуу эзугаар ажылдаар, чуртун бай болдурган, бистер база кыдаттар дег чуртувусту байыдар, тодугдогаа чурттаар дээш ажылдаар ужурулг бис дээрзин айтыкан. Бистиң республика, ооң иштинде Тес-Хем кожууну кончуг бай-байлактыг, хөй акша ажылдап алыр чүү-даа кылып ап болур курлавырлар хөй. Кавказтан, даштыкы чурттардан Тывага

келген чамдык кижилер «акша-төгериңер мырыңай бут адаанда төктүп чыдар улустур силер, ону чүгле чыып алыр» деп ойнай-сылдай чугаалап турарында үндөзүн барын Владимир Солянович демдеглээш, шынап-ла, хөй акша-төгерикти ажылдап алырының курлавырлары кайда-даа барын ол чугаалаан. Курлавырларны, ылаңгыя черни канчаар ажыглап турарын ханы анализтээрин, ажыл-ишти эки организаастаарынче кичээнгейни ол угландырган.

Кожуунуң бодунуң орулгасын чоокку чылдарда 40-50 хуу көвүдөдир сорулганы кожуун чагыргазы салып алган ажылдап турарын Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы чугаалаан. Кожуун бай болурга, республика байыыр, чоннуң амыдыралы экижири дээрзин ол түннелинде айтыпкан.

Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы Валентина Кандан №131 Федералдыг хойлуунуң күүселдезинин, ооң саң-хөө байдалынын, бюджеттерни тургузуп, күүседип турарының болгаш үндүрүлгелер чыылдазынын болгаш өске-даа айты-

рыгларның дугайында «төгериқ столду» киржикчилеринге чугаалап берген. 2006 чылдың январь 1-ден эгелээш, №131 Федералдыг хойлууну күүседиринче РФ-тиң 46 регион, ооң иштинде Тыва киргенин ол дынаткан. РФ-тиң Саң-хөө яамызының санап турары-биле алырга, бо Хоойлууну күүседиринге 300 миллиард рубльди, РФ-тиң Экономикатиг хөгжүлдө яамызының санааны-биле алырга, 600-700 миллиард рубльди чарыгдар. Ынчангаш Хоойлууну күүседириниң хайгааралын 2007 чылдың январь 1-ден эгелеп чорудуп турар. Моон алгаш көөрге, муниципалдыг тургузуларын каттышкан бюджетче кирип турар үлүү дыка эвээш. Ооң чылдагааны ону күүседиринге белеткелди багай чорутканында болур. Үндүрүлгелер онаар бааза кошкак болган. Чер үндүрүүнде четпестер бар, ооң шын учедун тургуспаан болуп турар.

Бюджетти тургузар, ону күүседир, оон күүселдезин хынаар кадрларның билии болгаш мергежили бедик болурунче чагырга даргаларының кичээнгейни оралакчы сайыт угландыраш, моон дыка хөй чүүлдер хамаарыжырын айтыпкан. 2005 чылда бүгү муниципалдыг тургузулар бюджет чорудулгазының дугайында дүрүмнү күлээп алган кирезинде, 2006 чылда ону хынап көөрге, ол дугайында дыка хөй чагырга даргалары билбес болган, ол четпестерни эдерин, немелделерни, эдилгелерни кириренин чугулага көргөн. 2007 чылдың январь 1-ге чедир муниципалдыг тургузулар бюджеттерин күлээп алган турар ужурулг, ындыг турбуже, оларның чүгле 56-зын күлээп алган болуп турар. Бюджет чорудулгазында бо четпестерни кыска хуусаада чайладырын чугула деп санаан. Валентина Кандан №131 Федералдыг хойлуунуң хемчеглерин чедишкенин күүседириниң талазы-биле өске-даа сүмелерни чыылганнарда берген. Ылаңгыя «төгериқ столду» киржикчилериниң дыка хөй билдинмес айтырыгларына чедингир, долу харыыларны берген, моон алырга, оралакчы сайыт Федералдыг хойлууну күүседир дээш ажылдап турары тодаргай илерээ.

«Төгериқ столга» дыка хөй депутаттар, чагырга даргалары чугаалашкан айтырыгга хамаарыштыр санал-оналын бергеннөр. Оларның дугайында материалды солунуң дараазында үнер номеринге бээр.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Билип алыры чугула

Бо чылын калчаа аарынының талазы-биле нарын байдал Тывада тургустунган. Январь 26-да Мөңгүн-Тайганың Кызыл-Хая суурда Чүңге-Сай-Аксы деп черге бөрү коданга турган төрү үр хойларже болгаш кижиге халдаан. Февраль 27-де Улуг-Хем кожуунуң Көк-Чыраага коданче кирген дилги оглун аалдың ээзи өлүргөш, ветеринария албанынга хынадыры-биле эккелген. Бо ийи таварылганың кайызынга-даа калчаа аары бадыткаттынган.

Республиканың девискээринге калчаа аарынының демдеглеттингени-биле холбаштыр республиканың инфекционист эмчилери халдавырлыг аарыга удур хемчеглерни алыры-биле база методиктиг дуза кадары-биле Мөңгүн-Тайга кожуунга 3 удаа барган. Олар бо аарыга удур 6 чадалыг профилактиктиг тарылганы 55 кижиге кылып турар. Кожуун эмнелгезинден Кадык камгалал яамызынга бо ажил талазы-биле хүн бүрүде медээлер кээп турар.

Март 13-те яамыга хирургтарның, халдавырлыг аарыглар эмчилериниң, кожууннарда эпидемиологтарның киржилгези-биле республика чергелиг семинар турал болган. Калчаа аарына удур вакцина четчир: 1000 вакцина саттынган

— Тыва Республикада калчаа аары канчап тыптып кээп турарыл, Светлана Константиновна?

— Чоокку 5 чылда Алтай, Красноярск край, Хакасия, Новосибирск облазынга черлик амытаннарның калчаа аары демдеглеттинип турганындан алгаш көөрге, инфекция чоок чыдар девискээрлерден кирген.

Кижилер аразынга калчаа аарынының профилактиказынга, бир-ле дугаарында, черлик дириг амытаннарга, мал-маганга ызырткан кижилерниң дүрген эмчи дузазынга келгени эң чугула черни ээлээр дээрзин билип алыры чугула.

— Бир эвес кижиге калчаа аарындан аары берзе, ону эмнээри болдунар бе?

— Калчаа аары тарап эгелзэн кижиге амгы үениң медициназы дуза кадып шыдавас-даа болза, 1885 чылда-ла кайгамчык француз эртемден Луи Пастерниң чогаадып тыпканы аңаа удур вакциназын үе-шаанда сыкыртканы — кижини камгалап болур. Үе-шаанда, болдунар-ла болза, эртежик сыкырткан эм кижиниң мага-бодунга калчаа аарынының вирузун таратпас.

Дириг амытаннарга ызырткан кижиге бурүзү балыгы ол дораан чылыг суг-биле чуггаш, дүрген эмчиге барганы дээр. Бир эвес каракка чараа дегген болза, борлуг кислота холаан суг азы агып чыдар сугта каксып чуур. Балыгы чуурга вирусту эвээжидир боордан башка, шуут узуткап шыдавас болгаш дүрген профилактиктиг тарышкын алыры-биле эмнелгеге баар.

Ызырган амытанны, ол кадык-даа болза, аңгылааш, ветеринария ажилдакчылары хайгааралды чорудар кылдыр ону 10 хонукта багга тургузар.

Тарышкын 0,3,7,14,30 болгаш 90 дугаар хонукта сыкырттыр 6 кезектен тургустунар. 1мл. вакцинаны улуг улустуң өштүнче, 5 харга чедир уругларның дөмнээнге салыр. Бир эвес хайгааралда мал 10 хонукта кадык хевээр артса, ызырткан кижиниң эмнээшкини 3 кезектен эрттирбес. А бир эвес мал өлгөн, десе берген болза, эмнээшкини төнчүзүнге чедирер. База ол ышкаш билдинмес амытанга ызырткан, чылгатканда долу эмнээшкини чорудар.

Тарышкынны эрте эгелзэн тудум, ооң дээшти улгадыр! Эмнээшкини үзүктелдирип, ара соксадып болбас. Эмнээшкин үезинде база ооң соонда 6 ай хуусаада кандыг-даа спирт холумактыг суксун ижил болбас. Эмин эртир шылап, доңул, изиргенип

болгаш ону өске кожуннарже база тараткан.

Оон аңгыда Мөңгүн-Тайга кожуунуң төп эмнелгезинден эмчилер неделяда 2 катап хайгаарал кылыры-биле болгаш участок эмнелгезиниң фельдшерлеринге боттуг дуза кадары-биле Кызыл-Хая суурже үнүп турар.

Бир берге айтырыг — черлик ыттарны узуткаары болгаш ооң соонда оларның мөчүлерин аарыг нептеревес кылдыр хөөрү бооп турар, бо айтырыгны кичээнге алырын Кадык камгалал яамызы кожуун чаргыргазынга сумелзэн.

Бөрүге ызырткан хамаатының байдалы чүгээр. Ол март 23-түң хүнүнде 5-ки тарылганы алган, эмчиниң хайгааралында.

Ынчангаш калчаа аарынының тарап-нептерей берип болур айыылын өөренип көргөш, бистиң корреспондентивис Россияның Хереглекчилер хайгааралының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң специализи Светлана Константиновна СЕЛЕЗНЕВА-биле калчаа аарынының дугайында билип ап болгу дег кол чүүлдер талазы-биле чугааны чоруткан.

КАЛЧАА ААРЫ — АЙЫЛДЫГ

болбас.

— Калчаа аары-биле демиселди кандыг янзылыг чорудуп болурул?

— Аарыгның тарадыкчылары — дилгилер, бөрүлер, черлик ыттар болгаш динстерни узуткаары, мал-маганны болгаш ыттарны доктаамал хайгаарап эскерери, чурумга тургузары — калчаа аары-биле демиселдиң эге хевири болур. Ыттарны бүрүткедири, тарыдары албан. Кудум-чуже ыттарны багга азы ааста хөмээштиг үндүрери чөлшээрледи.

Бо бүгү — дириг амытаннар болгаш кижилер аразынга калчаа аары болдурбазынга кижиге бурүзүнүң киржилгезиниң чугулазын чиди-биле айтып турар. Тояап чоруур черлик болгаш өске-даа дириг амытаннар-биле демисел, оларны эвээжидери, мал-маганга кичээнге алыры, ветеринария алаан эвес байдалдыг малдың дугайын дораан ветеринарлыг болгаш санитарлыг албан черлериниң ажилдакчыларынга дамчыдары — калчаа аары болдурбазынга кижиге бурүзүндөн негеттинип турар хүлээлге ол болур. Чүгле кижиге бурүзүнүң бодунуң кадыкшылынга хумагалыг хамаарылгасы, профилактиктиг хемчеглерни кичээнге алыры, ветеринарлыг албанының, кадык камгалалының, милицияның, чуртталга-коммунал ажил-агыйының демниг күженишкени-биле дириг амытаннар ортузунга калчаа аарыны узуткап болур болгаш ооң-биле кижилерге бо аарыгның тараарының айыылдыг байдалын тургуспайн барып болур.

— Аарыгның бодунуң талазы-биле тодаргай тайылбырдан чон билип алыр кылдыр берип көөр силер бе, Светлана Константиновна?

— Калчаа аары (сугдан коргар аарыг) — төп нерв системазынга дээр халдавырлыг аарыг.

Калчаа аары муң-муң чылдардан бээр эмнеттинмес болгаш өлүмгө чедирер айыылдыг аарыг болур. Ооң тарадыкчызы — вирус. Оон шупту амытаннар аарып болур, ынчалзажок ол ыттар аймааның (бөрүлер, дилгилер, песецтер, елот хевирлиг дилгилер, ыттар, шөө бөрүлер) аразынга бо-ла нептереп тыпты бээр.

Калчаа аараан дилгилер кижилерден кортапастап, хүндүс безин чурттакчылыг черлерге кирип,

кижилерже, дириг амытаннарже халдап болур.

Черлик амытаннар болгаш мал-маган, кижилер аразынга калчаа аарының эң кол тарадыкчылары — черлик ыттар. Мал-магандан инек, хой, аът, хаван калчаа аарындан аарыыр.

Хээкчилер аймаандан аскырдеге, күске, өрге, диин, койгун, кодан, чолдак-ой калчаа аарыыр.

Аарыгның вирузу мага-ботче аарыг амытанның ызырыпкан черлеринден болгаш шаралыг картка азы кеште каракка көзүлбес бичии кемдээшкиннерге чараа деггенинден тараар. База ол ышкаш шак ындыг чараа дегген мал кежи, дүгү таварыштыр чыпшынып болур.

Кандыг-даа халдавырлыг аарыглар кижиге азы дириг амытаннарга чыпшынган соонда, тодаргай үе эрткенде, ооң им-демдери көстүр. Ол аарыгның билдиртпес болгаш инкубациялыг үезинде халдавырлыг тарадыкчызы мага-ботка өзүп көвүдөп чыгыр. Ооң демдектери 7 хонуктан 1 чыл азы оон-даа хөй үе эрткенде көстүп болур. Калчаа аарынының вирузу мага-боттуг нерв удазын-нарын дамчып чоруп турар болгаш төнчүзүнде баш мээзинче халдаар.

Эң ылаңгыяда баш, моюн, арын, хол-буттуң салааларында болгаш мага-ботта өске-даа ызырткан балыглар база черлик амытаннарның болгаш хээкчилерниң чедирген кемдээшкиннери, чараазы айыылдыг.

Ыттың чараазы чүгле аарыг кедерей бергенде эвес, а аарыг кедерезинге чедир 10 хонуктан бээр халдавырлыг апаар. Ынчангаш кадык ышкаш ыттың ызырган чери, мал-маганның, хээкчилерниң кешке дегген чараазы айыылдыг. Ындыг амытанны өлүрүп, үндүр сүрүп болбас, ону ветеринария ажилдакчыларының хайгааралыга дамчыдар.

— Калчаа аараан малдың им-демдектери кандыг болурул?

— Ол мал-маганның, дириг амытаннарның чүзүн аайы-биле, олар аараан таварылгаларда демдектери аңгы-аңгы болурун чугаалаайн:

Ыттар. Калчаа аараан ыттарның демдектери аарыг шуут кедерей бергенде көстүп келир. Шимчествээр азы оожум хевирли база турар. Күштүг, хай чок хевир үш чадалыг: аарыг тарап эгелзеп

турар билдиртпес үези, хөлзээр үе, мунчу үези. Бирги чадада ыт шаг чок, кичээнге алыр, эрестиг чоруу чидип, эззиниң кыйгызынга харылаваастап болур. Кандыг-даа өске ыт, чидиг чырык ытты хөлзедир. Ол караңгы озалааш черге чүткүүр, кижилерден бужурганыр апаар. Чамдыктары, ылаңгыя бичии уругларга дыка эргелениксээр, арын болгаш холду чылгаксаар. Аарыг берген ыттарның карактары ол үеде кандыг-даа утка, бодал чок, харын-даа муңгак апаар. Эгезинде ол өөрөнгөн чемин чип турар, ынчалзажок чоорту янзы-бүрү чивес чүүлдерни: даш, саазын, довурак дээш өске-даа бошту чип турарын эскерип болур. Оон кузуп эгелзээр болгаш угааны баксырап эгелзенин демдектери көстүп эгелзээр. Бир көскү демдээ: дунук, үзүк-

байдалдыг. Калчаа аараан инек даады эдер, көрүжү дүвүрелдиг, чивес чүүлдер чип, аксындан чараазы төктүп турар. Ызырткан черин даады дырбап, тепкиленген турар. Кажакка тургаш ханаларже чүткүп, мыйызын сый үзүп, чыда дүжүп, оон хеп-хенертен тура халып канчаар-даа аайын тып-пастаар. Өске амытаннар, ыттар көргөш, канчаар-даа аажок кылыктанып, оларже халдаар. Ылаңгыя калчаа аараан бугалар чаңгыс одарга өске малга айыылды тургузар. Аарыг 2-3 хүн кедерээр болгаш 4-6 хонуктан мал өлүп болур.

Шээр малдың аарынының демдектери бода малды-биле дөмей. Ынчангаш аарыг көңгүс кыска үеде кедерээр, чамдыкта мырыңай билдиртпейн барып болур болгаш аарыг 3-6 хонук үргүлчүлээр. Аарыг хойларның чамдыктары каш шак дургузунда ханага үзүп алгаш туруп-туруп, бажы, мойнунуң, хөрээниң клеткалары тыртып, шимчествээш өлүр.

Чылгы малдың аарыны колдуунда содаачы хевирлиг. Аарыг мал дораан шылап туруптар болгаш кедергей дүвүрээчел, кортук, хенертен аай-дедир сыр-баңайнып шурагылаар апаар. Оон ыңай аът канчаар-даа аажок каржыланып, кижилерже, ыттарже халдап, ызырып азы теверин оралдажыр. Багда мал чүткүп, ханага бажын үзүп тургаш, чамдыкта бажын чара үзүп болур. Ол ышкаш аарыг шала оожум база эртип болур.

Кижиниң калчаа аары — дыка аар болгаш өлүмнүг аарыг. Эгезинде ызырткан чер кижиир, аарыыр. Ооң чоогунда нерв удазыннары тыртаңнаар, аарыыр. Аарыг кижиге анаа-ла дүвүрөп, коргуп, муңгарап, эьди бичи изири. 1-3 хонганда суг ижерге азы ижер дээрге база суг даажынга безин боостааның шыңганнары сирлеңейнип аарыыр, ыттыкыр сөс, эжик соктаан дааш, чидиг чырык, салгынга безин тыртып аарыыр болгаш аарыг кижини өлүмгө чедирер.

— Бистиң республиканың девискээринге калчаа аарынының нептереп турган үези турган бе?

— Бистиң республиканың девискээринде калчаа аары нептереп тарап турган чер чок, ынчалзажок инфекция кожа чыдар девискээрлерден тыптып, тарап турган таварылгалар чаңгыс эвес удаа болган.

1979 чылда Улуг-Хем кожуунуң Шанчы деп черге 3 кижини аарыг бөрү ызырган соонда, 2 кижиге оон өлгөн. 1987 чылдың апрель-июньда Барыин-Хемчик кожуунуң Аксы-Барлыкка дилгилер мал болгаш ыттарже халдаан соонда, ол мал-маган, ыттар калчаа аарааш өлгөн.

1989 чылдың январь 9-та «Шара-Суур» заставазындан 40 км. черде Нарын-Гол хем чоогунга кызыгааржыже бөрү халдаан. 1996 чылда Эрзин кожуунуң Нарын суурнуң малчын коданнарныч дилгилер халдаан соонда, оларга ызырткан мал-маган, ыттар өлгөн.

Бо бүгү таварылгаларга калчаа аары Омскиниң эртем-шинчилел институтунуң лабораториязынга бадыткаттынган.

— Тодаргай тайылбыр болгаш айыылдыг аарыгның им-демдектерин ылгап билип алырынга чедир чугаанар дээш өөрүп четтирдим.

Каң-оол САТ чугаалашкан.

Таңды кожуунуң эге класс башкыларының методиктиг каттыжышкынының «Класстан дашкаар кижизидилге ажилдары» деп семинары Кызыл-Арыг ортумак школазынга болуп эрткен. Аңаа Кочетов, Успенка, Межегей, Бай-Хаак, Дүрген, Сосновка, Хадың-Аксы, Владимировка школаларындан бежен ажыг башкы киришкен.

Бирги классчыларга «Сайзана» деп темага ажык кичээлди Лариса Александровна Монгуш эрттирген. Сайзана – эрте-буругу тыва оюн, ону колдуунда кадарчы уруглар ойнап чораан. Оюн болурда төрөл-бөлүктүн оюну, ол ада-иезиниң ажылын оюнга көргүскени, өттүнгени, а харын-даа амыдыралга «уламчылааны» болур. Сайзана – өг-бүлеге кижизидилгениң бир хевири деп башкы шын демдегледди.

Сайзанагың үүрмек херекселдерин сай даштардан чыып алып болгаш өгнүң иштики-даштыкы хевирин оон улуг даштардан салыр. Өгнүң ханаларыңга калбак даштарны, ширтектерге ширтек ышкыш угулзаланчак, аптара, өлгүргелерге шак-ла ыңдыг хевирлиг даштарны ажыглаар. Өгнүң тургузуу, оон иштинде эт-сөвин салыры, аш-чемни шыгжаары-даа, ай, чыл санаашкыны дириг амьтаннарның чурум-чыскаал езугаар аттары-биле дүүшкөк, харылзаалыг болур.

Лариса Александровна кичээлин эгелээрде, өөреникчилерин самбыра баарыңга чыскаагаш, шүлүктөдип, ниитиниң ыры-биле эгелээн. Ниити ырының күүселдезин дыңнааш, көрүкчүлөр эр хейлер дээн. Бо «Сайзана» ажык кичээлде көргүзүг материалдарын чедингери-биле ажыглаан. Кичээлде чүгле бирги классчылар эвес, оларның кырган-ачалары, авалары киржип турары солун болган. Сайзанагың чораан үезинде Айлаң Ондар эмчи болур мен дээш, ам эмчилеп чоруур, а Валентина Чооду башкы болур мен дээш, ам башкылап чоруур сактып чугааладылар. Бөгүнгү бирги классчылар Биче-кыс өзүп келгеш, башкы болур, Ая – эмчи, а Амир, Начын – «камазистер» болуп, хөмүр, ыяш болгаш сиген сөөртүр, а Бадырга шагда болур. «Өзүп келгеш, чурум үрзэн багай улустар тудар мен» деп келир үеде кым болурун

Часкы тарылгага уткуштур

Сөөлгү 10-12 чылдарның дургузунда бистиң республикада көдээ ажил-агының байдалы элзэн баксырап келген. Чылдан чылче тарылга шөлдериниң саны эвээжеп, үнүш культураларының шынары база дүжүдү баксырап турар апарган. Оларның аразында база бир кол үнүш картофель болур.

1990 чылда картофельди барык шупту улуг-биче бүдүрүлгелерге 5 муң гектардан-даа хөйүн тарып, 5-6 муң тонна дүжүтү ажаап ап, шыгжамырларга үр үе дургузунда шыгжап турган. Кышкы шыгжамыр үезинде картофельдин чайгаар база өске-даа барымдаалыг чидиргилери каттышкаш, 30-50 хуу болуп турган, ынчалза-даа бүгүле бар ногаа аймаан ажаап-тарып турар бүдүрүлгелер бүрүзүңгө картофельдин үрезини үзүктөлбээн.

1994-1995 чылдарда картофельдин үрезини эвээжеп, чедишпестеп эгелээнинден бүдүрүкчүлөр болгаш бүгү чон үрезинни республикадан дашкаар өске хоорайлар, суурлардан сөөртүп эккеп турар апарганын соонда, шөлдерге картофельдин аарыглары көвүдөп, тарап эгелээн. Оларның аразында эң улуг когаралды «фитофтороз» деп аарыг чедирип турар.

Амгы үеде картофельдин тарылга шөлдериниң хөй кезин (80-90 хуу) бүдүрүлгелерге болгаш чоннуң хууда шөлдеринге онаажып турар. Ынчалза-даа республикада орта, эки сорттук, дөжүдү хөй, шынарлыг үрезин чок. Сөөлгү 5 чылдың дургузунда картофельдин ортумак дүжүдү 1 гектар черден 40-60 центнерге дең. Ол

ол чугаалады.

Тывалар төөгүлүг сайзанагың хүндүлөп чорааннар. Ону үрээр, оорлаары хоруглуг. Бо үүлгедиглери кылган кижизидилге чуртталгазында эки чүве көрбөс. Эззи чок сайзанаг турбас. Сайзанагың чазын, чайын, күзүн тудуп ойнаар тускай турум шөлдүг, черлерлиг болур. Бир эвес сайзанагың эззи хай-бачытка таварышкаш чок апарган болза, оон сайзанаан эзниретпес, чылдың-на чаартып турар. Сайзанагың эззи ырадыр, өске черге көже берген болза, эззи бир шаг болгаш, катап эргип көөр. Ол ол-ла хевээр, харын-даа чаартынып турган болза, сайзанагың эззинге назыда уттундурбас болушкун болур.

2-ги класска «Суг - өртээ турбас эртинге, байлак» деп ажык кичээлди Чойгаана Даш-ооловна Баажай эрттирген. Башкының көргүзүг материалдарын-даа, өөредилгениң техниктиг херекселдериниң аргаларын-даа ажыглааны эки болган. Боду суг дугайында, оон амылыг, амы чок бойдуска болгаш кижилериниң амыдыралыңга ажыктыгың талазы-биле беседаны кылды.

Чер кырында сугларның янзылары: хем суглары – Улуг-Хемде, Каа-Хемде, Би-Хемде, Хемчикте, Алашта, Шуурмакта, Эрзинде, Тес-Хемде, а хөл суглары – Чагытайда, Чедерде, Хадыңда, Азаста, Тере-Хөлде, Диригизкичи суглар – эм күштүг аржааннар Маңнайлыгыда, Уургайлыгыда деп тодараттылар. Эм малгаштыг хөлдер – Каък, Дус-Хөл, Хадың азы Алгый, Чедер хөлдер Таңды кожуунуң девискээринде турар деп билигни өөреникчилер шиңгээдип алдылар. Суг баштарын, аржааннарны болгаш хөлдерни хирлендирип, бокталдырып болбас, бужартай бээр, оон кедерезе кадып каар деп өөреникчилер түңнедилер. Кичээлди «Аржаан ышкыш суум» деп ыры-биле дооскан.

көргүзүг аргажок эвээш, чүге дизе, картофельдин дүжүдү шын аргалары ажыглап тарыыр болза, 1 гектар черден-не 400-600 центнер болур ужурлуг. Эвээш дүжүттүң чылдагааннары: үрезиниң багай белеткели, картофельди шын тарып өстүрериниң дүрүмнери сагыттынмай турары, дүжүт ажаалдазының багай шынары база картофельдин кышкы шыгжамырга багай белеткели болуп турар. Оон өске база бир кол чылдагаан – кывар-чаар материалдарның чедишпези-биле картофельдин үрезини орай эккеп тарып турары.

Чамдык бот-бүдүрүлгелер, арааттар мурнунда чылдарда картофельди ажаап-тарывайн турганындан дыка хөй бергелерге таваржып, чазыгларны кылып, оларны эртип чадааш, түңнелинде эвээш дүжүттүг болуп турарлар.

Эки дүжүттү ажаап алырының магадылалы эки үрезинде болуру кымга-даа чажыт эвес. Республикада бүгү-ле (картофель тарып турар) арааттар, бот-бүдүрүлгелер аңгы-аңгы сорттарлыг, холумак картофель үрезини тарып өстүрүп турар. Ындыг холумак үрезинден дүжүт багай, эвээш болур, а кажан эки сорттук үрезин ажыглап тарыыр болза, 4-5 чылдың дургузунда эки, хөй дүжүттү ажаап ап

Школа амыдыралы

КИЖИЗИДИЛГЕДЕ СОЛУН ТЕМАЛАР-ЛА ХӨЙ...

Чойгаана Даш-ооловнаның эрттирген кичээлин чамдык башкылар мынчаар үнелдилер:

З.О.Шойдук, Успенка ортумак школазының:

— Чоннуң чаагай чаңчылдарыңга уругларны башкыларның өөредип турарыңга таарзындым. Кызыл-Арыг дыка чараш бойдус чурумудыг черде турарын, өөреникчилерниң чуруктарын компьютерге көргүзүп, хем-сугларның чоок-кавызын аштап-арыглап турарын оон көрдүм. Ол бирги классчыларулуг кижилер кылдыр өзүп келгеш, долгандыр турар хүрээлелди езулуг камгалакчылары болур.

С.К.Чамыян, Межегей ортумак школазының башкысы:

— Сугнуң дириг бойдуска кайы хире ажык-дузалыг чедингир кылдыр тайылбырлааны, тываларның сугга дагылганы кылып чораанын чижеглей көргүскени менээ таарышты, оларны онзазындым.

М.Х.Ондар, Дүрген ортумак школазы:

— Кичээлге тывызыктарны ажыглааны – кичээлдин өөредилгилер сорулгазын чедип алганың бадьткалы болду. Башкы кичээлди чараш йөрээл сөстөр-биле доосту, черле ынчаш, кичээлди бедик деңгелге эрттирди.

3-кү классчыларга «Шагаа» деп темага кичээлди Алдынай Будужаповна Балаа эрттирген. Бо ажык кичээлге база көргүзүг материалдары хөй ажыглаттыңан. Самбырага эрткен Дагаа биле үнүп келген Хаван чылдарының дүрзү чуруктары. Кичээлди «Конгулуур» хылдыг хөгжүм ансамбли «Курай-курай!» деп ыры-биле ажиткан. Класстың өөреникчилери «Белдиктер» болгаш «Тиктер» деп ийи командага үстүп алгаш, тыва оюннарны ойнап, кожамыктап, ырлап, кичээлге киришкенер. Шагаа оюннары төнери билек, үшкү класстын оолдары келген аалчыларга «Абдым», «Тевек» деп

танчыларны аяныг, чараш теп күүсеткен. Оон соонда башкылар үнелелдерни берген.

Н.А.Тембрел, Бай-Хаак ортумак школазы:

— Школаже кирип кээр-ле, оон шимелдизи кичээлге хаара туду бээр-дир. Школаның коридорунун дерилгези, класстарның делгем, чырыгы, кабинеттерниң эртемнер аайы-биле дериттингени эки-дир. Кичээлдерниң чогаадыкчы езу-биле эртип турарын магададым. Башкыларның төрзөн чонунга, суурунга бердингени онза-дыр. Суурда чогаалчы-даа, композитор-даа, чурукчу-даа бар болду. Уран чүүлдүн шак ыңдыг талалакчылары бар болганда, кичээлдер бедик деңгелге эртип турбайн канчаар. Белеткел кончуг эки-дир.

Семинарга эге класс башкыларындан аңгыда, үстүкү класстарның башкылары база киришкен. Маңаа чүгле Бай-Хаак ортумак школазында география болгаш химия башкысы У.Х.Монгуштуң бодалын кириейн:

— Кызыл-Арыг школазынга келирге, кичээлге ийи бир-ле дугаар хаара тудар чүве – мында долгандыр ниити байдал болду. «Шагаа» деп кичээлди чүгле эге класстарга эвес, а үстүкү класстарга база мынчаар эрттирип болур чүве-дир деп чүвени бодумга билип алдым. Башкының ажылынга «5» демдекти салып тур мен.

4-кү классчыларга «Хүреш – тыва национал оюннарның бир хевир» деп ажык кичээлди Кызыл-Арыг ортумак школазында эге класстар башкыларының методиктиг каттыжышкынының удуртукчузу, семинарның кол организаакчысы Руфина Эмыштаевна Ондар эрттирген. Бо кичээл база-ла кончуг бедик деңгелге эрктени аңаа олурган башкылар демдеглээш, кичээлдин планын «башкы» сеткүүлге республи-

ликаның өске-даа башкылары ажыглаары-биле парладырын саналдааннар.

«Ном – бистиң өнүүвүс» деп ажык кичээлди Надежда Көржен-ооловна Ондар эрттирген. Бо кичээлдин бир онза талазы – ону чүгле номнарга тураскааткан эвес, а Кызыл-Арыг суурда ажилдап, чурттап чоруур коочун башкылар, оларның номнарны кичээлдерге ажыглап чорааннарының дугайында база болган.

Кичээл үезинде күш-ажылдың коочуну, чогаалчы, бо чылын 75 харлаар Кертик-оол Базакович Ортунайга сөс берди. Ол «Эрэн-шокар эскериглер», «Солун чугаалар» деп номнарны чырыкче үндүрген. Кертик-оол Базакович үстүкү класстарга өөренип тургаш-ла бижип эгелээнин чугаалааш, чогаалдарындан үзүндүлери номчаан. Кырган-ачазының бижээн шүлүүн бирги классчы Ая Ортунай номчуурга, олурганнар ону чаптап, адыш каскадылар.

Кичээлдин дараазында аалчызы Болат-оол Туматович Аңгырак – коочун башкы, ТР-ниң Композиторлар эвилелиниң кежигүнү болган. Ол бодунуң чогаадыкчы ажылының дургузунда 60 ажыг ырларның аялгасын бижээн. «Хаванок» деп бичии чаштарга ыры номунуң автору. Ырлар номун семинарның киржикчилери башкылар белек кылдыр күзелди-биле хүлээп ап турдулар. Кичээл үезинде «Кызыл-Арым» деп валызын автор ойнап берди.

Күш-ажылдың коочуну, РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергийн, чурукчу башкы Борбак Иванович Шаравиниң чураан чуруктарының делгелгезин ол үеде база кылган.

Таңды кожуунуң башкылары боттарының ажылыңга хамаарыштыр дыка хөй солун чүүлдерни ол семинар үезинде билип алганнар.

Хүлер-оол ЧАМЭЫ.
Кызыл-Арыг суур.

КАРТОФЕЛЬ ҮРЕЗИНИН БЕЛЕТКЭЭРИ

болур.

Картофель өзүлдезиниң үезинде, ону долганган бойдустун талазындан, аңгы-аңгы шаптаразынданга база аарыгларга таваржыр. Ол аарыглар картофельдин чүгле сывыңга эвес, борбак чемижинге база чыгып каар. Ындыг үрезинден сывы чавыс, бүрүлери дырышкак, дүжүдү эвээш, уксаазы баксыраар дүжүт алдынар. Шак ыңдыг күш чок үнүштер курт-кымыскаяткара эки чемиш болур, олар аңаа кончуг хөйү-биле чыгып, үнүштүн клеткаларында көвүдзэн артык суксун-биле чемиш-нирлер.

Үрезини тарылгага белеткээрде, тарырының 30-40 хонук бетинде-ле эгелээр. Үрезинге 80-100 грамм картофельдер тааржыр. Аарыг, балыг картофельди ажыглап болбас. Шилиттинген үрезинни ногаарартыр, бүрүкчигештерин үндүр өстүрүп алыр. Бүрүкчигештери карарып үрелген картофельди база аңгылай ылгап кааптар. Бүрүкчигештерин оттур өстүрери эн белен арга. Ону караңгы азы чырык черге өстүрүп болур.

Бүрүкчигештерни чырык черге оттурарда картофельди 1-2 каът чыдар кылдыр чада салыр. Ол үеде дүне 6-8, хүндүс 12-15 градус чылыг турар ужурлуг. Ындыг байдалга оттуруп ногаарарткан картофель эге өзүлдезиниң үезинде белен допатка база аарыгларга алыспас болур,

дүжүдү 30-40 хуу немежир. Бир эвес чырыкка оттурар арга чок болза, караңгы черге база бүрүкчигештерин оттуруп болур. Агаарның чылыгы 4-6 градус турар болза эки. Азы чок-ла болза полиэтилен хаптарны агаар кирер ойбактарлыг кылдыр үттегилээш, картофель-биле долдургаш, караңгы азы чырык черге азып калыр. Ынчан агаарның чылыын кырында бижээни дег сагыыр.

Бүрүкчигештерин оттурарының мурнунда картофельди суг-биле чаштыргаш, ыяш хүлү-биле холуп алырга база эки.

Үрезини көвүдөдип азы дүрген өссүн дизе, аңаа база янзы-бүрү аргаларны ажыглап болур. Чижээ, картофельди кезектерге чара кезери, өстүрген чаш сыптары-биле көвүдөдир.

Картофельди кезектерге кезерде тарырының 2-3 хонук мурнунда кылыр. Кезиндек бүрүзүңгө-ле албан 2-3 каракчыгаштар турар ужурлуг. Картофельди кезерде узун дуртун дургаар кезер. Кескен черлерин сугга хоюткан марганцовка-биле азы ыяш хүлү биле чаар. Ындыг арга-биле үрезиниң санын 2-5 катап көвүдөдип ап болур.

Кажан өстүрген чаш сыптары-биле (ростки) көвүдөдирде, оларны картофельден таптыг адырып алыр (узуну 4-6 см), оон оларны 2-3 см ханы черге тарып каар. Сывын алган эге картофельдерни база узун дургаар кезектерге

бичеледип алыр (1-3 каракчыгаштар турар кылдыр), кезекчигештерни 5-7 см ханы черге тарыыр. Тарылга хүнүнде айыыл-халап дүрүмненин сагывышаан, «Хомецин» деп бүдүмелди ажыглап болур (0,5 кг/тн.).

Чамдык үелерде эки сорттук картофель үрезиннери база 5-7 чыл эртерге шынары баксырап эгелей бээр. Ындыг эргижиреп, баксырай берген сорттарны кижизидип боду бажыңыңга экижидип, чаартып ап болур. Чайгы үеде картофельдин чечектелгенин соонда, ногаан борбак каттары боттанып келирге, оларны чыып алгаш, 3 неделя дургузунда чылыг, кургаг черге тургузар. Оон соонда каттарның иштинде үрезинчигештерни кандыг-бир саваже үндүр идип алгаш база 3-4 хонуктуң дургузунда ажыдар, оон оларны чуггаш, кургадып алыр.

Чазын 4 айда (апрель) ол үрезиннери хааржакчыгаштарга помидор, перецке дөмейлештир тарып өстүрер. 6 айда (июнь) үнүштерни дашкаар үндүр тарааш, анаа картофель дег ажаап өстүрер. Ындыг арга-биле өстүрүп чаарткан үрезини көвүдөдип, өске шөлдерде картофельди база экижидип чаартыр.

Аэлита Куулар,
Республиканың үнүш-камгалал станциязының Каа-Хем кожуунуң улуг агроному.

Ынчагы үени ам сактып, бодаарга, харын-даа тоолда чүве ышкаш сагындырар-дыр. Ынчанмай канчаар, оон бээр 70 чыл эрткени ол-дур. Ол школавистың баштайгы өөреникчилери эвесада болзувусса (бистиң мурнувуста ажилдап эгелээн школа) ол үеде бистиң өөренип киргенивистен ындыг-ла улуг ылгал чок болур чорду ийин.

Ынчангы өөренип чораннардан ындыг-ла хөй эвес кижилер арктан бис—оон бээр 70 чыл эрткенин үстүндө бижээн болгай мен. Ынчалза-даа бо-ла ужуражып кээп: «Экии, оол! Па, ам-даа кырываан-дыр сен аа?»— дийип, баштактангылаар-даа бис.

Ынчан Ү-Шынааның Кургаг-Хөлчүккө күзеглеп көжүп келген үевис ол. Авам, угбам инек саап турда, мен чанында кажаның чыңге ыяштарын «мунупкан» аякылаштыр шаап олурумда, аяктыг ийи кижилер бо келдилер. Улуг улус-биле амыр-менди солушкаш, менде-ле келдилер: «Кайнаар халдып олурарың ол, оол? Адың Маадыр-оол ийик бе?»

Кезек ол-бо айтырыглар салгылааш, чорук-херээнче дорт кириптилер:

—Ам удавас өөредилге чылы эгелээр болгай. Бо чылын өөренип харың чедип турар болгай ала?—деп айтырыгны кара савыяа тонуг башкы салды-ла.

—Чок, өөренимес мен, харым ам-даа четпээн— келир чылын өөренип мен—деп, авамның, угбамның чугаалаан «чагыын» езугаар харыылааш, «шаап» олур мен оң.

—Сээң харың ам четкен, оол, өөренип апаар сен, кара майыктааштардан кедип-кеш, кызырадыр бастырып турар-ла болгай, аал—деп, демги-ле башкы (мээң майтайтыр басып алган идиктеримни-ле көргөн боор ол) чугаалаарга, «кара майыктааштар чүгле школада эвес»—дептеримге, шала хорайды бердилер, а мен чыраа аразынче дезип кире берген мен.

—Эки өөренип сен, оглум—деп чагыг-сөзүн бергеш, авам мени школага эккеп, башкыларга даңзыладып кааш чаныпкан. Интернатка чурттап, школага өөренип, аңаа шору чаңчыгып эгелей берген бис. Арай-ла аштай бээр турдувус: эртен бир төгөрүк боова, кезээ база ындыг. А дүшүткени чеми харын шору де: мүн-даа бергилээр.

Башкыларывыс дугайында. Ынчан «ович», «овна» деп хүндүлел сөстөрүн ажыглаар хамаанчок, дыңнап-даа көрбээн бис, анаа-ла: Севил башкы, Тараа башкы, Балдын-оол башкы, Шырап башкы дийир ол-ла. Ол «башкы» деп сөс чүгле мергел-жилдиң эвес, а хүндүткелдиң база сөзү болуп турганы ол.

Кургаг-Хөлчүккө кээп чораан башкы—Тес-Хем кожуунга ынчан-на сурагжый берген Монгуш Севил деп башкы ол болган (оон соонда Александр Севил апарган). Ол—Ү-Шынаа эге школазының директору. Оон чуржааттары Балдын-оол, Монгалби башкылар база-ла ол школага башкылап чордулар.

Чоорту-ла ол школага Сүрүң-Сат (каш чыл бурунгаар оон-биле Эрбектин картошка тарыыр шөлүңге ужуражып чугаалаштым ийин), Көк-оол Чамыян, Анай башкы, Куңгаа Виктор, Тараа Наталья, Шивитмаа башкы, Шырап Михаил, Раиса Тупикина (каш чыл бурунгаар Балгазынга ужураштым, ында чурттап чоруур), Имажап Каңгай-оол, Сарыглар Борбак-оол, Маадыр-оол Калчан, Тамара Калчан, Оюн Анна, Соян Ойдул, Кирилл Шырап, Салчак Караш олар Үстүү-Шынаа эге школазынга башкылап чораннар.

Школавыстың төөгүзүнче база катап шымып кириптээли. Школага шуптувус (кыжын) диртегер кара алгы тоннарлыг, хой кезинден даараан дүктүг чүвүрлерлиг өөренип кирген бис. Ийиги класска өөренип турувуста бистерни (эки өөредилгелиг 10 хире кижини) пионер кезигүнүңге хүлээп алгаш, моюннарывыска кызыл галстуктар баглап берген. Ол өөрүнчүг хүнү черле утпайн чоруур бис. А хой кезинден даараан хирлиг кара апарган тыва негей тоннарывыстың моюндуруунуң даштынга пионержи кызыл галстуктарывысты баглаптарывыска чаражын, чоргааранчыын чүү дээр ону! Ындыг төөгү бистиң сагыш-сеткиливистен кажан-даа утундурбас.

Ийиги класска өөренип эгелээр деп турувуста, чаа чүве дыңналган: бо чылдан эгелеп школага орус дылды өөредип эгелээр деп. Ол чүү деп чүве боор—орус сөс хамаанчок, орус кижилер безин көрбээн улуска ол кончуг солун медээ болган. Ынчан тайгаларга, арга-арыгга экспедиция улузу бис дээр каш орусту көргөн улус

оозун аажок хөөрээрлер. Олар чугаа эрээр, а олары орус сөстү шуут билбес. А чамдык аалдарның ээлери олардан коргуп, бир-ийи өг эвес, а бүдүн коданнар кылдыр чаңгыс черге кээп хонуп турганын көрүп, чурттап эрткен бис.

Ийиги класска өөренири-биле школага чыгып, чыскаалыпкан турувуста, кончуг аныяк, шеригзиг дурт-сынның башкы шко-лачыларга өөредилге чылының эгелээни-биле байыр чедиргеш, бо өөредилге чылындан эгелеп улуг орус чоннуң дылын орус дыл кичээлдеринге өөренип эгелээр силер дээш, бажының дүгү сап-сарыг, кончуг аныяк, чараш орус кысты чыскаал мурнунче үндүрүп келгеш, чугаалады:

—Бо-дур, башкыңар. Силерге орус дылды өөредир—дээш, башкынының адын

турду. Ынакшыл чүнү кылбас дээр силер: чагаалажыышкыннар, болчаглар... А бистер оларның айтышкыны-биле чагаалар дажып маңажып-даа чордувус ийин.

Бир катап ындыг чагаа Монгалби башкынының холунга кире берген. Ат-ла болган! Дазылгага шуптувусту чыгаш, чыскаапкаш, ол номчуду:

Ортаа-Дөргүн, Үстүү-Дөргүн—

Ийи чурттуг болурумгай

Ортун кара, биче кара—

Ийи эштиг болурумгай.

Чогум чурттуң кайыл дие—

Чодураалыг Арысканныг-Хем.

Чогум ынааң кымал дие—

Чоодуларның чараш кызы.

Чамдык оолдар, уруглар өг-бүле тудуп, амыдырап чоруй баар-даа турдулар. Амыдыралдың ол үедеги хөгжүлдезин-даа караавыс-биле көрүп, оон киржикчилери-даа болуп чордувус. Ү-Шынаа күдээзи В.Оскал-оолдуң киржилге-биле тыва цирк артистери сурувуска келген: машина деп «хуулгазын амытанны» ынчан көрүп, кайы ырактан-на дезип, оон коргуп, маңажып

аргаланып тургай бис аан.

Шынааның малчыннарының инектериниң шуптузун 2-3 хонук санааш келген бис—белен ажыл болду.

Сумунуң партия организациязының бир хуралына санал бергеш, башкыларны суурда кандыг-бир ажылга быжылап болгай-ла. А инек санаары-биле ыраккы коданнарже каш хондур чорудуп турары шын эвес, өөредилге программазын кым-даа өскертпир эрге чок дээрзин чугаалап-ла дүжүрдүм оң.

Зал шып-шыпшың. Ол дугайында бода-лын чугаалаар, санал бээр-даа кижилер чок болду.

Парторг Лопсан эмчи (мал эмчизи) санал бээр кижилер чок боорга, боду туруп келгеш:

—Башкылар суурда улуг күш, оларга даянып турар бис. Оларның үлүүн үнелеп, мактап-даа турар бис. А ам чаагы санал берген аныяк коммунист башкынының саналына партия эге организациязы таарзынмайн тур, эштер. Чүгле школага башкылап чыдайн дээрге кайын боор, башкы. Партия силерге кандыг даалга бер-

дир, ону күүседир апаар силер. Ону билип алыңар—диди.

Школавыс директору меңээ дыка-ла болушту:

—Чүгле школага башкылап чыдайн дээрге кайыын боор-деп парторгтуң чугаазына таарзынмадым. Бо аныяк башкы суурда дыка хөй даалгаларлыг, кончуг идепкейлиг башкы

чүве. А школада кичээлдерден башкыларны чардыктырар эргени кымга-даа бербээн—дээш олуруп алды.

Школавыстың доозукчуларындан чүгле кожуунда эвес, а Россияда безин сурагжый кижилер үнген болгай, оларга чүгле ү-шынаажылар эвес, бүгү Тыва чоргаарланып чоруур. Филология эртемнериниң баштайгы докторларының бирээзи А.Ч.Кунаа, Тываның кадкы камгалалының баштайгы ажил-дакчыларының бирээзи Чооду Карбий-оол, оон өөнүн ээзи Таисия Кукарцева (фельдшер), оларның оглу—баштайгы тыва поляржы, ол ажылы дээш Октябрь Революциязы орден-биле шаңнаткан Владимир Карбий-оолович Чооду (ам Санкт-Петербург хоорайда чурттап чоруур), партизан Куякпан. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Баазаан-оол, С.Сарыг-оолдуң «Улуг чалгының дириг маадыры» деп чогаалының маадыры—Ыраккы Чөөн чүктээш, Харбин хоорайны таварааш, кыдат, моол кызыгаарларын эртер чадаг кылаш-тааш, Моолдун Улуг-Хүрээзинге чедип чораан тываларга (оларның аразына дунмазы уруг база чораан) таварышкаш элп чанып келген Хылбандык ирейни маңаа чоргаарал, хүндүткел-биле сактып чугаала-жып болур бис.

База школавистың чоргааралы болур доозукчуларывыс эвээш эвес. Бистиң аравыста ам чок Екатерина Чамзырын—ТР-ниң социал хандырылганының алдарлыг ажилдакчызы, Екатерина Чындыгыр—ТР-ниң школарының алдарлыг башкызы, а ам-даа ажилдап чоруур Даш-оол Ноокай-ТР-ниң алдарлыг эмчизи, Уйну-оол Төмүр-оол—ТР-ниң алдарлыг зоотехниги, Маадыр-оол Калчан—ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы деп хүндүлүг аттарлыг. (Бо даңзыда ады кирбей барган хүндүлүг аттарлыг эштер бар болза, мени өршээрин дилээр-дир мен).

База бир саналды ол школаның аңгы-аңгы чылдарда доозукчулары кирип тур бис: школависка Александр Кунааның адын тывыска кандыгыл? Ү-Шынаадан Александр Кунаа ышкаш эртем доктору ат чедип алган кижилер (кожууну-вуста-даа) чок ийин.

Амыдыралче оруувусту изеп берген төрээң школавистың коллективи школаның 70 чыл оюн каш-ла хонгаш, апрель 20-де демдегелеп, байырлаар деп турар. Ынчангаш ол школаның башкылар коллективи аңаа башкылап, ажилдап, өөренип чораннарны, аңаа хамаарылгалыг бүгү-ле эштерни школаның 70 чыл оюнче чалап турар-дыр.

Чоргаар болгаш ажил-ишчи
Чооду чоннуң ажи-тояң, салгалдарын
Эртем-номга-билгилерге чедирип каан
Эргим, ынак школавис «Экии! Экии!

Чеден чылдар чергелештир
шуужуп эрткен—
Чедишкиннер, тичнелдерни
согуургаар дээш
Аалчылар, чалатканнар келиңер-ле
Амыр! Амыр! дөрже
чалап уткуп алыың.

Маадыр-оол КАЛЧАН, журналист, ТР-ниң алдарлыг ажил-дакчызы.

Үстүү-Шынаа школазы 70 харлаар

ОРУУВУСТУ ИЗЕП БЕРГЕН

Рая диди. Школа директору Михаил Идам-Сюрюнович Шыраптың кадайы Раиса Ивановна Тупикина ол болган.

Ү-шынаажыларның амдыралына, угаан-бодал сайзырадылганына, эртем-билиг чедип алырына бо интернационалчы өг-булениң ролю дыка улуг болган дээрзин маңаа демдегелезе, черле чазыг болбас дээрзинге идегээр мен. Ону дараазында чүүлдер безин бадыткаар.

Конга үнү чаңгыланы бээрге, класска томааннывыс аажок олурупкан, кандыг кичээл болурун, кым деп башкы кирип кээрин манап олур бис.

Эжик ажыптынары-биле, демги чалыы, чараш орус башкывыс кирип келгеш, бисче кезек кайгап алгаш, хүлүмзүрүүшкүн соонда:

—Здравствуйте, дети!—дидир.

—Здравствуйте, дети!—деп чандыр, соора, соңуг-мурнуг харыыладывыс.

Башкывыс аайын тыппайн, кезек туруп-туруп:

—Садитесь!—деп-ле бо.

—Садитесь!—деп харыылааш, хере тепкен туру бис оң.

Оон-на хамык чүве эгелээн. Башкывыс бисти олуртуп чадап кааш, холу-биле имнеп, холдарын шимчедип эгелээрге, мурнундагы тыва башкыларывыстың биске өөредип кааны физминутка кылыр дээни ол-дур деп бодааш, холдарывысты өрү-куду чайгылап, өрү шурап эгелээн бис. Башкывыс бисти доктаадып чадап кааш, ыглапкаш, журналын алгаш үне халаан.

Шынап-ла, ындыг малдарны кым көрүп чораан боор аан.

Ыйт чок кезек олургаш, чугаалажып эгелээн бис. Ам канчаарыл? Чеже олурар боор—Сувак-оол, Каажап, Данов, Уйну-оол олар класстан оожум, бут баштап үнгеш, бо маңажып келдилер, башкывыс класс артында ыглап чыдыр деп-ле бо. Шуптувус башкывысты долгандыр туруп алган, ыйт чок туру бис. Оон башкывыс туруп кээрге, хеп-сынында чыпшына берген ояттары уруглар аштап берди...

Шырап башкынының кадайы демги-ле орус башкывыстың ада-иези дыка эки, солун чүүлдерни суурнуң чонунга өөреткен: ынчан школага-даа, суурга-даа хлебти быжырып чиптер апарган. Картошка база тарып, ногааларны база өстүрүп эгелээн.

Тупикиннерниң база бир солун чүүлү—азырал хаваннарны өстүрүп турганы. Ол хаваннарны көөр дээн чон сумунуң ыраккы коданнарындан безин кээп, сонуургап турган.

Бо-даа магалыг мал-дыр: ажаалданың-даа аңаа херээ чок, кажая-хорая-даа херег-левес, аяш-чемни-даа боду тып чиптер. А чүгле кыжын көөрге, бо хараганнар аразындан кадкы албанны доора ызырыпкан кылаштадып турар боор-дур. Ол-ла бергедир деп, чамдык кижилер чугаалажыр турду.

Ү-Шынаа эге школазынга ол-ла 30-40 чылдар үезинде өөренип турганнарның назы-хары дыка аңгы-аңгы. Чаа-ла 7 хар чедип турар дума-халаңнардан аңгыда, шор эр апарган оолдар, уруглар-даа өөренип

турган үевис ол-ла болгай (ынчан школа назыны четпээш турган бис).

А кажан школачы апарганывыста суурууска (Молотов аттыг колхоз) баштайгы автомобиль келген. Оон чолаачызы—Женя деп орус оол. Дараазындагы келген машинаны сумунуң оглу Апандай чолаачылаанын, а оон соонда келген АТЗ-НАТИ деп тракторну оюн-баштак, гармонь ойнаар Ермилов деп орус оол башкарып келгенин ам-даа утпаан мен. Оон соонда трактористер курузун суурувустан элээн каш оолдар доозуп, ажилдап чордулар. Серен акым трактору-биле чер чардырып чорда, мен оон чанында олурупкан удуп-даа, кагжыргайны казырадыр дайнаып-даа чоргулаар мен.

Кыстар база оон чыда калбаан: Көк-Кыс, Тамара, Чуртуу угбайлар база трактористер болганнар. Чуртуу угбай Эрзинде, а Тамара угбай Ү-Шынаа эге ам-даа кадкы-шыырак чурттап чорлар ийин. Олар база шуптузу-ла Ү-Шынаа эге школазынга өөренип чораннар.

Школавыстың дөрткү класының экзаменнерин чедишкенин дужаадывыс, Даш-оол Ноокай-биле мен тергиин эки демдектерлиг дооскаш, Ленин, Сталинниң чуруктары-биле каастаттырган Хүндүлүг бижиктер-биле шаңнаттывыс. Ынчан ол ховар шаңнал турган чүве.

Бешки классты Берт-Даг школазынга өөренири-биле чорупкан бис. Оон соонда—Самагалдай ортумак школазы, өөредилге черлери.

Кызылдың башкы училищезин 1962 чылда дооскаш, Эрзинниң Кызыл-Сылдыс сес чыл школазынга өөм ээзи Тамара Ховалыгова-биле башкылап чордувус. 1966 чылда өскөн-төрээн, амыдыралче, ажил-ишче бистиң оруувусту изеп каан суурувусче элп кээп, ынчага чедир ол-ла эге школа хевээр школамга башкылап чордувус.

Көдээ суурга башкы болуру дыка харысалгалыг. Чүгле школага башкы эвес, а суурга агитатор, пропагандист, дружинник, уран чүүл удуртукчузу-дээш дыка хөй даалгалар кырыңче чүдүрлү бээр. Бир катап мени сумунуң партия эге организациязының секретары келдирген болду. Амыр-менди солушканывыс соонда, ол мынча диди:

—Харысалгалыг ажыл мурнувуста келген-дир, башкы, бо декабрь айда сумунуң бүгү малының баш санын тодарадып, мал санаашкынын кылыр. Шынаада малчыннарның мыйыстыг бода малын санаар комиссияның удуртукчузунга аныяк коммунист силерни кирип, силерге улуг харысалгалы, идегелди партия эге организациязы көргүзүп турар-дыр. Чедишкенин күзедим—деп-ле бо. Дылым агарып калган, а школада кичээлдерим! Барып-барып орус дыл башкызы кижилер болгай мен.

Дораан-на школавис директору Борбак-оол Дүктүг-оолович Сарыгларга маңнап четкеш, чугааладым. Ол херекти шын билзе-даа, чугаалады:

—Хей-дир ийин, башкы, маргышкан херээ чок, оон чүү-даа үнемес. Аныяк коммунист хирезинде партийжи даалга күүсетпээн дээрлер болгай. Чорааш келиңер, бис

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ

Хорумнарлыг бедик даглыг,
Хову, шөлдер шимеп каастаан,
Хөлдүг, хемниг Тыва чуртум онза чараш.
Арга, эзим сыннарында
Айлаң куштуң үңү сиңген
Аваланган Тыва чурту чараш оран.

"Тыва чурту чараш оран"

Бо сөстөрүн автору, чогаалчы, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы **Кара-оол Натпий-оолдун** 60 харлаанын таварыштыр оон чырык адынга турсааткан «Сени чоктап, сени сактып» деп сактыышкын кезээни чоокта чаа Шагаан-Арыг хоорайга кожуунуң төп Культура бажыңына болуп эрткен. Культура бажыңының улуг, делгем фойезинде чыылган чон-даа эмгежок. Байырлыг хөгжүм чаңгыланган соонда, ак жожааны Улуг-Хем кожуун чагыргазының улугу, делгем фойезинде чыылган чон-даа эмгежок. Байырлыг хөгжүм чаңгыланган соонда, ак жожааны Улуг-Хем кожуун чагыргазының улугу, делгем фойезинде чыылган чон-даа эмгежок. Байырлыг хөгжүм чаңгыланган соонда, ак жожааны Улуг-Хем кожуун чагыргазының улугу, делгем фойезинде чыылган чон-даа эмгежок.

Байырлыг митингге Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызы **Мария Монгушова Дамчай** база бо проекттин эгелекчизи, культура килдизинин эгелекчизи **Херел Санчаевич Кыргыз** чүве чугаалааш, чон бодунун алдарлыг оолдар, кыстарын утпас, оларны аныяк-өскенге таныштырып, салгалдан салгалче оларның чырык овор-хевирин дамчыдып чоруур ужурулуг, ынчан бистиң ажы-төлүвүс эртем-билиг, сагыш-сеткил-даа талазы-биле байлаш болгаш бистен ажы болуп ужурулуг дээрзин демдеглээн. Улуг-Хемде хүндүткелдиг кижилер – куш-ажылдың хоочуннары Александр Максимовна Чаш-оол, Дадар-оол Севэнович Данзын-оол болгаш өскелер-даа чогаалчы, культура ажилдакчызы **К.Д. Натпий-оолдун** дугайында чылыг сактыышкынарны кылган.

Ол-ла байырлыг митингге Тываның Чогаалчылар эвилелин кезигүнүнүн шынзылгасын хоочун журналист **Кежик-оол Дулушович Черевега** чогаалчыларның мурнундан **Шаңгыр-оол Суваң** тывыскан.

Чыылган чонга Тыва Республиканың алдарлыг артизи, Улуг-Хеминин уран чүүлүнүн сыйдыстарының бирээзи **Вероника Чооду** чаңгыс чер-чурттууларына бараан болуп ырылап берген.

Кады ажилдап чоран коллеганың чырык адынга турсааткан сактыышкын байырлалын Улуг-Хеминиң культура ажилдакчылары төлептиг эрттиргенин демдегелес аргажок. **Культура бажыңының директору Татьяна Монгуш** мынчаар чугаалаар: — Кара-оол Донгакович чокта дыкала берге-дир. Оон мурнунда шупту чүвени ол дугуржулап, белеткеп каарга, бис организастап эрттирер бис, а даргавыс келген аалчыла-

рын уткуур кижиге. Ам дээрге боттарывыс маңажып, ол-бо жюри кезигүнненин чалаарындан эгелээш, шаңнал акшаларына чедир деткикчилер-биле дугуржулап, шупту ажилды чүктөп эгелей бердивис. **К.Д. Натпий-оолдун** уруглары **Айлаң Кара-ооловна, Алдынай Кара-ооловна, Чодураа Кара-ооловна** олар бистиң-биле деңге дүвүрөп, хөлзеп, бүгү ажилды чүктөштилер. Гран-прини алган тиелекчиге шаңналды кожуун чагыргазы берген, лауреаттары — суму чагыргазы, дипломантыларны шаңнаарын культура килдизи харыылап турар.

Байырлыг ажилдышкын соонда, культура килдизинин эгелекчизи **Херел Санчаевич Кыргыз-биле** база чугаалааштыр: — Даргавыс Кара-оол Донгаковичинин эгелеп кааны ажилын моон сонгаар-даа уламчылаар бис. «Чаатының ыраажызы — 2007» ыры мөөрейин дүүн эгелээш, бөгүн уламчылап турары бо. Март 30-де Арысканга «Шүлүктөрүм шүлүглелде» деп мөөрей болуп. Чылдан чылче бо мөөрейлерни улаштырар бис. Өске-даа ажилывыс эки байдалда чоруп турар деп чоргаарал-биле чугаалап болуп бис.

Кышкы үеде кожуунуң культура одаглары шупту чылыг, чырык кыштаан. Ишти-Хемде чүс олуттуг чаа клубту ажиткан. «Тыва – бистиң өргээвис» республика чергелиг уран чүүл фестивалына 3-кү черни алдывыс. Шии көрүлдезинге 2-ги черни алдывыс. Кожуунуң көдээ культура бажыңнарының аразында чарышка Арыскан суурну тиелекчи болган. А уругларның уран чүүл школаларының аразында республика мөөрейинге Шагаан-Арыгның уругларын уран чүүл школазы тиелекчи болду. «Чылдың башкызы» атка ол-ла школаның чурулга башкызы **Надежда Владимировна Кыргыз** төлептиг болганы өөрүңчүг. Бичии чурукчуларывыс мөөрейге 4 чыл улаштыр тиелекчи болуп келгенер.

Ниитизи-биле алырга, улуг-хемчилеринин уран чүүлге сонургалы бедик улус. Концерт, шииден аңгыда кино четкизи ажилдап эгелээн. Видеороликтерни база чон сонургал көрүп турар. Бөлгүмнерден аңгыда, «Кому за 50,60» дээр ышкыш клубтары аныяктар клубу «Найырал» ажилдап турар.

Культура килдизинин эгелекчизи болуп чаа-ла бир чыл ажилдап тур мен. Бистиң кожуунда тускай эртемниг культура ажилдакчылары арай чедиптес, акша-шалыңы эвээш болган ындыг ыйнаан. Бо чылын кожуун чагыргазының даргазы **Виктор Кууларович Пюрюна** бисти деткээн Чөөн-Сибириниң культура академиязы-биле дугуржулга чаргаш, 3 кижини бот-өөредилге-биле өөредип чорутувус. Чылдың-на янзы-бүрү мөөрейлерни эрттирер турар чылдагаанывыс-даа ында, чаа аттарны, талантылыг аныяктарны илередип, бодувус ажилывысче хаара тудары, улаштыр өөредир. Ам Улуг-Хем кожуунуң ансамблин тургузар деп тур бис.

Чогаалчының кады төрээни

дунмазы **Раиса Донгаковна Сүрүнчап**: — Акымның чырык адынга турсааткан мындыг сактыышкын байырлалын эрттирер турарына сагыш-сеткилинин ханызындан өөрүп тур мен. Оон боду бистиң аравыста чок олла муңгаранчыг-дыр. Акымны чок апарган деп ам-даа бүүрүвес-тир мен, өлүр хамаанчок хамыкты хайындырып, энергиязы кыптыгып чоруур кижиге-ле болгай. Кара чажымдан-на акымга чоргааралып өзүп келдим, бүгү назыным-да ол чөлөгнүм болуп чорду.

К.Д. Натпий-оолдун улуг уруу **Айлаң Кара-ооловна**: — Ачавыс шаандан тура-ла дыка көскү кижиге болгай. Ол чанывыска чоранда ыялап-ла бир-ле чүвени эгелээш, организастаан, хөлзеп-ле чоруурга, бис харын чамдыкта бужурган-даа турдувус ыйнаан, амырдыш орбас боорга аан. Шоолуг үнелес-даа чордувус ыйнаан, ам бо хүнде үш танывазывыс улус безин чедип келгеш, Кара-оол Донгаковичинин уруглары силер бе деп айтырып, сагыш човап, хөйүн чугаалаар боор чорду. А Татьяна Дундереконна чок төрөл угбавыс-биле дөмөй апарган. Чодураада Кара-оол Натпий-оол аттыг клубтуң директору **Вера Монгулоовна Барыңмаа**, суму чагыргазының даргазы **Виктор Эртиневич** олар база улуг дуза, деткимчезин көргүстүлөр.

Ачам чеже-даа хөйүнү кылып чорза, боду мактарыңга ынак эвес кижиге, «чонум кончуга» деп чүвези бар. Өгге кирип келгеш, диванга олурга каапкаш, отчеттап эгелээр: «Ону-мону кылып кагдым, уруум, оон-моон акша дугуржулап алдым, ам мону эрттирер бис» — дээш-ле баар. Шоолуг үнелес-биле чоранывыска ам харадаардыр мен. Ачавыс дег эргим кижиге чок, оон овор-хевирин чону утпайн чоруур болза, биске улуг ааскежик ол.

Чогаалчының чээни **Эмилия Маскыр**: — Даайымны чоктап ханмас-тыр мен. Чажымдан-на ону эдерер турдум. Каникулда бисти суурдан бажыңынче ал аар турду. «Чодураавыс ам алдаркый бээр, чээш. Мындыг чараш чүүл организастап эгелээрим ол-дур» — деп, улуг чоргаарал-биле чугаалап органын сактыр-дыр мен. «Өртем-кейде чаңгыс кыс чээним-дир сен» дээш, меңээ аажок кижиге-ле болгай. Даайымга турсааткан шүлүмнү чырыкче парлааны дээш «Шын» солунга өөрүп четтиргенимни илередир-дир мен.

«Ие төрели изиг баарлыг» дижи болгай. Эмилия Маскыр даайын дөзөп чогаадыр салым-чаяаныг болганының херечилери болдусу. Ол дунмазы-биле Чодураага эрткен мөөрейни башкарыкчылап эрттирди. Кафеге чыылган чон шайлап турда, Эмилия Маскыр чай кадында даайыңга база бир шүлүктү бижий каапкаш, чыылганнарга номчуп бээрге, демниг адыш часкаашкынарны куттулуп турду.

«Чаатының ыраажызын» эрттирдивис. Чааскаанзырай, өскүссүргей, чоктанчыг-дыр. Чанывыста шак бо хүнде орган болза.

Чайык-кудук шүлүктөп каап, хөөрээр боор сен.

Кыска болгаш чайыналчак чуртталгада Кызымаккай онза кылдыр чурттал каан сен. Кылып чоран үдө-херээң будунгүрүн Кымдан артык бөгүн көрүп, билип чор бис.

Сактыышкыны кылар дээштиң эвээш эвес Сагышсырал, чонук шупту чыгып келди. Аравыста чок деп чүлдү, ынак даайым, Ам-даа черле хүлээвес бис, дириг бар сен!

Улуг-Хемге эрткен «Чаатының ыраажызы — 2007» ыры мөөрейинге Гран-при шаңналын **Ийи-Талдан Байлак Нас-Сюрюн** алган. Шүлүк мөөрейинге **Марта Биче-оол** тирилээн. Ол дугайында «Шын» медээни үндүргөн.

Кара-оол Натпий-оол кожуунуң шыырак дээр шыдыраачыларының бирээзи болганда, бо сактыышкын байырлалына оон шыдыраачы өөрү база аразында мөөрейлешкен. Түнчелинде херээжен шыдыраачылардан 1-ги черни **Ольга Леонидовна Федорова**, 2-ги черни **Светлана Саяновна Түлүш**, 3-күзүн **Антонина Комбуева Монгуш** олар ээлээн.

Эр шыдыраачылардан тиелекчи **Аян Александрович Самдан** болган. 2-ги черде — **Илья Алексеевич Мохов**, үшкү черни **Павел Олегович Маспык-оол** ээлээн.

Виктор Донгакович Эртине, Чааты суму чагыргазының даргазы: — Мен оон мурнунда-даа чылдарда суму чагыргазына ажилдап чордум. Кончуг чымыштыг ажил чүве. Чаатыда 2004 чылдан бээр ажилдап тур мен. Чоннуң амыдыралы экижи олар деп дидими-биле чугаалап болуп мен. Чазак отчедунга хамаарыштыр чоннуң хомудалдары-даа эвээжээш. Бистиң сумувус бо чылын тургустунганындан бээр 60 чыл болуп турар. 210 өреге бар. Оларның 70 ажыг хуузу хууда мал-магарың өстүрүп турар. Хуу сайгарлыкчылар тудуг-суурну сайзырадыры-биле пилораманы эккеп алган. Бо чылын бир башкы чаа бажыңыг болду. Ам-даа 12 билдиришкин бар. Чурум-сагылга талазы-биле байдалывыс экижи олар, участок шагдаазы 2006 чылдан бээр ажилдап эгелээн, аңаа автомашинаны быжыглан. Ам ийи айның элээр чорук айын чарлап тур бис. Огород, ногаа, картофельди шупту тудар болзун дээш ажил чоруп турар. Чааты-жыларны олче улуг суртаалдаандаа херээ чок, боттары билер, кылып чаңчыккан чон болдур ийин. Октаттыг турган бажыңны септеп-селип алгаш **Борис Сунгарович Бады** пекарняны ажадып алды. Хууда мал саны өзүп турар, одар-белчиривыс харын чедишпес улус болуп бис ийин. Суурда уругларның уран чүүл школазы чок, чылдагааны — дириг хөгжүм бажыңы чок, оон чылдагааны — бажың-балгал чогунда. Суурда аныяктар эвилели тургустунган. Ажилдап эгелей берген. **Вера**

Монгул-ооловнаның директор-лааны клубу суурнуң культуруг амыдыралының төвү болуп турар. Кара-оол Донгаковичинин эгелеп каан мөөрейи «Чаатының ыраажызы» бистиң аныяк-өскенниң кижизидилгезинге канчаар-даа аажок улуг рольду ойнап турар. Кара-оол Натпий-оолду бистиң **Александр Маслякову**с деп болуп. Бо мөөрейни суурнуң чону-даа, аныяк өскени-даа аажок манаар, сонургаар улус. Чоннуң кужурунга четкен боор деп бодап тур мен, дыка манап турган улус. Дараазында бо мөөрейни үш чыл болгаш-ла эрттирер деп планнаан бис. Ону **К.Д. Натпий-оол** боду ынча деп сүмелеп турган кижиге.

— Мен «Чаатының ыраажызының» тиелекчизинге он муң-даа рубльди тысып болуп мен, ынчалза-даа келир үеде ону мээң дунмаларым, чонум уламчылаар апаар болгай, олар бергедежир берзе канчаар, ынчангаш 4-5 муң рубль шаңнал тысып тур мен — деп Кара-оол Донгаковичинин чугаалап органын дыңнаан мен, бүгү талазы-биле байдалды бодап чораны оон безин көскү ышкажыл.

— Ындыг. **К.Д. Натпий-оол** дээрге бистиң езулуг чоргааралывыс-тыр, чон аңаа дендин ынак, аажок хүндүлээр. Ынчангаш аңаа турсааткан сактыышкын мөөрейге тирилээн «Чаатының ыраажызына» бо чылын он муң рубльди тывысканының ужуру-даа ында. Ол дээрге Кара-оол Донгаковиче чаңгыс чер-чурттууларының хүндүткелинин демдээ-дир. Чагыргада даргаларывыстың-даа улуг кичээнге-дир деп көөр апаар.

«Чаатының ыраажызы — 2007» орайтап тараанындан Чодураада ортук школаның бир класында ажиттыгана Кара-оол Натпий-оолдун музейинге кирип четкип-пээнивис харааданчыг болду. Ынчалза-даа дараазында «Чаатының ыраажызына» чедир ол улам хөй экспонаттар-биле байыыр, музей өзер, ынчан улуг сонургал-биле болгаш күзөлдүвис-биле барып көөр бис. Редакцияның культура болгаш чогаал килдизинин архивинге чыткан **К.Д. Натпий-оолдун** кыска оюн-баштак чечен чугаазын «Шына» парлаанывысты сактып тур боор силер, чогаалчының холунуң үжүү-биле бижээш ол чечен чугааны Чаатыда Чодурааның школа музейинге редакция дамчыдып бээр. Холунуң үжүү безин аажок чараш чогаалчы-ла болгай.

«Чаатының ыраажызы» мөөрейинин жюризинге ийи-үш удаа ажилдадывис. Кара-оол Донгакович боду бистерни (**Т.Д. Байындыны**, **З.Д. Монгушту**, мени) «Силерни жюри кезигүннени кылдыр кезээ мөңгөде кирип бижип каар мен» дээр кижиге. «Жюри кезигүннени чүгле улуг-хемчилер олар болза, ол таарымча чок, артыктажы берип болуп улус турар болгай, ынчангаш ырактан төлээлериниң үнү күштүг болур» — деп органы сагыжымда артып калган. Журналист коллегавыстың, сурагылыг шүлүкчүнүн, сагыш-сеткилинден уран чүүлге бердинген культура ажилдакчызының чырык овор-хевиринге турсааткан сактыышкын киржиң, «ону чоктап, сактып», оон хүлээдип каан ажилын ак сеткилдивис-биле күүсеттивис. Шынап-ла, «чону — чоорган, хөйү — хөйлең» Донгаковичи **Улуг-Хеминиң** ховар төлү-дүр дээрзин улуг-хемчилер бадыткады.

Дараазында «Чаатының ыраажызы» киржир аныяктарның кичээнге-дир чаңгыс чүүлду чедир тайылбырлап каары артык эвес боор: ыры мөөрейинге бараалгадыр ийи ырының бирээзи ыялап-ла **К.Д. Натпий-оолдун** сөзүңге бижээш ырылар болуп ужурулуг.

Мөөрей бут кырынга туруп, быжыгып, өзүп, арга-дуржулга кирген дээрзи оон киржикчилериниң каас-чараш идик-хевинден безин илден-дир.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынның» корр.

Кызыл — Шагаан-Арыг — Чааты-Хем — Кызыл. Март. 1997 чыл.

Бирги Президентиниң кубогу дээш

ООЛДАР АРАЗЫНДА ЧЕМПИОН СОЛУШКАН

Март 29-тан апрель 1-ге чедир Кызыл хоорайга Тыва Республиканың бирги Президентиниң кубогу дээш хол бөмбүүнге 1990-1992 чылдарда төрүттүнген элээди оолдар болгаш уруглар аразына хол бөмбүүнге VII республика маргылдаагы болуп эрткен. Өөреникчи оолдар болгаш уруглар аразында непертээр бо маргылдаага бо чылын 18-18 команда киришкен. Кызыл хоорайның өөреникчи оолдары бо чылын чүгле чаңгыс команданы чыып шыдаан, ынчангаш маңаа баш бурунгаар чугаалап каар чүве чүл дизе, бо команда эрткен чылдың бодаарга, кошкак ойнаан. Оолдар сесче безин кирбээн. Эрткен чылын Кызылдың «Кызыл-1» командасы ийги черни алганын сактыр-дыр мен.

Дөрт хүн иштинде уламчылаан оюннардан кандыг түннел үндүрүп болурул? Мен бодаарымга, түннел оюннарда арткан командалардан аңгыда, бо чылгы ниити белеткел шоолуг эвес деп болур. Шак мындыг байдал чылдан чылче катап таттынып турарын аарыкчылар эскерип эгелзэн. Уругларның оюнунга хамаарыштыр алыр болза, чүгле харын Барыин-Хемчик кожунунуң командасы чылдан чылче шыырак белеткелдин бадыткавышаан. Бо команда бо чылын база катап чемпионнаан. Ам чемпион болган кыстар биле таньжыңар: ол дээрге Чодураа Хомушку, Ай-Суу Саая, Майя Томбулак, Алена Саая, Нонна Херел-оол, Сайлык Маадыр-оол, Яна Монгуш болгаш Айлаң Сарыглар-дыр. Барыин-Хемчиктин бо командасын чемпион кылдыр тренер Чойгана Донгак белеткээн. Уруглар командаларының аразына ийги черни Чеди-Хөлдүн командасы ээлзэн. Каа-Хем кожунунуң командасы эрткен чылдың бодаарга, бо чылын көргүзүүн экижидип, үшкү шаңналдыг черже үнген. Олар эрткен чылын дөрткү черни ээлзэн турган.

Көрүкчүлөргө улуг сонургалын оолдарның оюннары хайныктырганы чугаажок. Маргылдаа болуп турган хүннерде Кызылда «Херел» спорт зал доктаамал шыгырт долу турган (уруглар И.Ярыгин аттыг спорткомплексиниң залына ойнааннар). Үшкү чер дээш оюнга Кызыл кожунунуң командасы биле Сүт-Хөлдүн командасы ужурашкан. Бо кожуннарның командаларының кайызы-даа эрткен чылын шаңналдыг черлер дээш ойнаан турган. Ынчан Кызыл кожунунуң оолдар командасы чемпионнаан чүве. Бо удаа олар үшкү черни ээлээр аргалыг болган.

Бирги-ийги черлер дээш Чөөн-Хемчик биле Каа-Хем кожуннарның командалары ойнаан. Кижн бажы кизирт залда аарыкчылар оюн эгелээр-ле «Каа-

Хем!», «Чөөн-Хемчик!» деп бот-боттарын ажыр алгыржырын кызып, командаларны хей-аът кирип эгеледи. Чөөн-Хемчик кожунунуң командасының аарыкчыларының аразында баянист-даа тыптып келди. Ол хөглүг оюну-биле эштерин улам хей-аът кирип турган. Бирги партияның эгезинде Каа-Хем кожунунуң командасы сан талазы-биле мурнап эгелзэн. Ынчалза-даа Чөөн-Хемчиктин командасы чоорту оңгарлып келгеш, сан талазы-биле четкеш, харын-даа бирги партияда тиелелгени чедип алган.

Ийги партияны база чөөн-хемчикчилер ойнап алдылар. Көрүкчүлөр үшкү партияны олар ойнап алыр болза, Тываның бирги Президентиниң кубогу оларда деп санап эгелзэннер. Ынчалза-даа үшкү партияны каа-хемчилер ойнап алды. Сан 1:2 апарган. Каа-Хем кожунунуң командасында дараазында партияда оюну деңгел алырының аргазы тыптып келген. Ол чорук аарыкчыларның сонургалын, деткимчезин улам хайныктырган. Кайы-даа таланың аарыкчыларының ойнакчыларны деткээн алгыкшыкызы зал долу. Чөөн-Хемчиктин командасының аарыкчыларының аразында харын-даа чурум үрээр таварылгалар көстүп эгеледи.

Дөрткү партияны Чөөн-Хемчик кожунунуң командасы 25:22 сан-биле тиелеп алгаш, чемпион болган. Бо чылгы чемпион оолдар дээрге Кайгал Донгак, Аяс Монгуш, Араптан Санаа, Кежик Кара-Сал, Айдың Сат, Григорий Куулар, Буян Монгуш, Баир Монгуш, Саян Ооржак олар-дыр. Тренери Альберт Ооржак.

Чемпион болган командаларга Тыва Республиканың бирги Президентиниң кубоктарын, ойнакчы бүрүзүнге болгаш тренерлерге 500 долларларны, алдын медальдарны, дипломнарны болгаш өртектиг белеткелерни тывыскан. Шаңналдыг черлерни ээлзэн командаларга мөңгүн болгаш хүлер медальдарны, хүндүлүг бижиргелерни болгаш өртектиг белеткелерни тывыскан. Маргылдааның «Эң эки халдакчызы» Араптан Санаа (Чөөн-Хемчик) болгаш, тускай шаңналды алган. «Эң эки камгалакчы» Белек Ондар (Сүт-Хөл) болган. «Бүгү талалыг эки ойнакчы» атка Кызыл кожундан Чингис Даржаа, «Эң эки арбитрлер» деп аттарга Тимур Саая биле Милада Ооржак төлептиг болганнар.

Маргылдааны хаап тура, Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң директору Вячеслав Кара-Тоннуг бо маргылдааның шыырак ойнакчыларындан Тываның элээди оолдар, уругларының чыынды командаларын тургускаш, май 5-15 хүннеринде Саяногорск хоорайга эртер 3-кү Спартакиадага кириштирерин дыннаткан.

Тыва Республиканың бирги Президентиниң кубогу дээш маргылдааны хаап турда, Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак, ТР-ниң Өөредилге яамызының ажилдакчылары киришкен.

Юрий КӨК-ООЛ.

КЫЗЫЛ ДИПЛОМНУГ ДООСКАН

Ийги дээди эртем чедип алырынга аныяк специалистерни чүү албадап турарыл? Мен бодап көөрүмге, олче улуг идигни амыдыралче чаа көрүш тургузуп турар хире. Оон ыңай амгы рынок экономиказы база чамдык аргадуржулгалыг ажилдакчыларның чаа эртем чедип алырынга улуг салдарны чедирип турар.

Бо чылдың март 25-те 22 аныяк специалист Хакасияның Н.Ф.Катанов аттыг күрүне университетиниң Кызыл хоорайда төлээ черин доозуп, юрист эртемни чедип алдывыс. Амгы ажык-чарлыг, эрге-хоойлу күрүнезинче шилчишкн үезинде бистиң чедип алган чаа эртемивис чонга ажыктыг болурун билер бис. Каая, чүндү-даа кылыр дизе, ыяап-ла хоойлу-же көөр, ында айыттыг дүрүм-нерни сагыр апар болгай.

Бистиң-биле амгы-амгы мергежилдерниң, социал бөлүктерниң

кандыг специалистери өөренип турбады дээр. Чижээлээрге, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлу-жулдулга палатазының депутады А.Н.Ондар, Мөңгүн-Тайга кожунунуң пристав албанының даргазы С.К.Шөмбүл, Эрзин кожунунуң улус судунуң ажилдакчызы Ч.М.Ондар, Улуг-Хемниң казначейство ажилдакчызы А.Д.Белек, Кызылдың уруглар бажының ажилдакчызы М.М.Санчат, Кызыл хоорайда республика прокуратуразының ажилдакчызы Р.Т.Чүлдүм дээш кымнарны чок дээр.

Күрүне экзаменнери бедик үнелелдиг демдектерге дужааттыг. Эң онзагай

чараш чүүл чүл дээрге, бистиң-биле кады ол дээди өөредилге черин аныяк өг-бүле Аймира, Эрес Аюши база кады төрзэн алышкылар Мерген, Эрес, Омак (оларның фамилиязы база Аюши) доосканы. Чаңгыс өг-бүлеге кижиттинген алышкыларның база чараш-чаагай керинниң эртем-билигже, чаа амыдыралче сундулуу өскелерге кайгамчык үлгерлиг болган.

Оон ыңай база бир онзагай чүүл— Тожу кожун чурттуг Чинчи Кунгаалай кызыл дипломга төлептиг болган. Ол үш чыл бот-өөредилгени чүгле бештерге доосканы бо.

Сергей ШӨМБҮЛ.

ЧУРУКТА: кызыл дипломга төлептиг болган Чинчи Кунгаалай.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

САДЫГЖЫЛАРГА, САЙГАРЛЫКЧЫЛАРГА ӨӨРЕДИЛГЕ

Хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар талазы-биле Федералдыг албаның Тыва Республикада эргелели амыдырал хереглекчилерниң нарын техниктиг бараан-нарын садып турар үеде хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле садыг бүдүрүлгелериниң удурткучуларынга, хууда сайгарлыкчыларга хоойлу-жулдулга айтырылгарына өөредилги семинарны эрттирерин чарлап тур.

2007 чылдың апрель 6-да 10 шакта Калинин кудумчузунуң 116 дугаар бажының бирги каъдында хуралдаар залга болур.

СПОРТЧУ-ДАА, АҢЧЫ-ДАА

Бо чүлдүң маадыры күш-культурага болгаш спортка кончуг ынак. Аныянда оон ойнавайн чорааны спортчу хевирлер чок: бут бөмбүү тевер, хол бөмбүү согар, хаакка, чадаг чарышка маңаар, херек болза, баг кагар-даа эр-ле болгай. Бичизинден-не спорт-биле «халбактанчып» чоруур болгаш, ону ам-даа көөрге, аныяксыг көстүр, а херек кырында ол февраль айда 60 харлапкан кижн.

Кымыл ол? Ол дээрге Чөөн-Хемчик кожунунуң Чыраа-Бажы суурда спорт ордузунуң директору Константин Иванович Сарыглар-дыр. Оон алыс төрүттүнген чери Барыин-Хемчик кожунунуң Кызыл-Мажалык суур. Константин Иванович аңчы база кижн. Башкы таңдыларда баспаан чери-даа чок. Алызында черле спортчу кижн болгаш, туруптар, шылай бээр деп ужур чок.

Хоочун спортчу Константин Ивановичиниң ниити күш-ажыл стажы 44 чыл, оон иштинде 13 чыл иштинде Чыраа-Бажы сумузунуң Алексей Хомушку аттыг спорт ордузунуң директору болуп ажылдап турар. Бо спорт ордузу 1995 чылдан бээр кожунунуң спорт школазының салбыры апарган болгаш, ажылы макталдыг. Константин Иванович директорлап ажылдап келгеш, дыка хей аныяктарны кожун, республика чемпионнары кылдыр белеткээн.

Константин Иванович содагланым каапкаш, 64-түн чирин дуглап та чеже хүрешкен. Шүглүп-даа, үжүрлежип-даа чораан. Шынап-ла, Константин Иванович хүрежи бергенде көөрге көрүштүүн, хүрештин чакыт аргаларын билирин, девириниң чаражын канчаар.

«Чыраа-Бажы» совхоз турда, Константин Иванович автогараж эргелекчилеп, инженерлеп, чолаачылап ажылдаан. Ол кончуг хей-ниитичи кижн, улусчу дружина командир тургаш, эки ажылы дээш, алдын хол шагы-биле шаңнаткан. Ачазы Иван Дамбий-оолович Сарыглар ТАР үезинде Чөөн чүктүн ажилчы чоннарының коммунистиг университетин дооскан, баштайгы тыва зооинженерлерниң бирээзи болган. Ол бистиң совхозка малдын уксаазын экижидер, продуктулуун бедидер талазы-биле хейнү кылган. Иези Долума Бадыевна совхозка дагаа фермазын эргелекчилеп ажылдап турду. Чонунга хүндүткелдиг, эш-өөрзүрек, оюн-баштак хоочун спортчу Константин Ивановичиге экини күзедим.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суму.

Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү харылзаалар яамызы «Ак-Довурактың орук-септелге-тудуг» эргелели күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң начальниги эрге-дужаалдың олудунга ажылдаар конкурсту чарлап турар

Кандидаттардан негелдези: дээди экономик азы орук угланышкынының талазы-биле инженер-техниктиг эртемниг болуру, орук ажылының адырынга арга-дуржулганы болгаш удурткучу ажилдарга 3 чылдан эвээш эвес үеде ажилдаан болур.

Чагыларны 2007 чылдың май 2-ге чедир дараазында адрессте хүлээп ап турар:

Кызыл хоорай, Московская кудумчузу 2а,

Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү харылзаалар яамызының хүлээп алыр чери, ажил хүнүнде 8.00 шактан 17.00 шакка чедир, тел: 1-11-93.

Дүрген идик септелгези

Ажылдаар шагы 9.00-18.00

Калинина, 1а

Машзавод 1-ги каът.

Тес-Хем кожунунуң социал эргелелиниң Татьяна Анаевна ЧООДУГА 2002 чылдың декабрь 23-те тывысканы В сериялыг № 426129 «Күш-ажылдың хоочуну» шынзылганың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Томаанныг, ажылгыр кежээ, ынак ававыс, даай-ававыс Инга Монгеевна АНЧИНИҢ үр эвес аараанының соонда чырык өртемчиден, чаш ажы-төлүндөн, чоок кижилеринден аныяк назынында элекке чарлып чорупканда, сөөлгү орукче үдежип, бистиң аар-берге качыгдалывысты денге үлежип, моральдыг болгаш материалдыг дуза чедирген Мөңгүн-Тайга кожун чагыргазының даргазы Сандро Өргевиц Салчакка, Ульяна Байыр-ооловнага, Аян Адай-ооловнага, Ульяна Дараажевнага, Изольда Тырышовнага база өске-даа чагырга ажилдакчыларына, күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдү эргелелинге, саң-хөө эргелелинге, суд приставтарына, өөредилге килдизиниң апарадына, хоочун башкыларга, № 1, 2 школалар коллективтеринге, Мөген-Бүрен сумузундан келген төрелдеривиске, Каргы суму чагыргазына, чаңгыс классчы эш-өөрүнге, Эрзин кожунда төрелдеривиске, даай-ававыс Оюмаа Халарбаевнага, кенээттеривис Чойгана Декилежековнага, Аян Шактар-ооловнага, Аян Каң-ооловнага, Кара-Белдирде чурттап чоруур малчын төрелдеривиске, кудаларывыска база Мөңгүн-Тайга кожунда бүгү-ле келген чоңууска улуу-биле четтиргенивис илгерилевишаан, кадыкшылды, оруунар ак болурун күзедивис.

Уруглары, уйнуу, дуңмалары, күдээлери, ачазы.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8841. Чагыл 41.

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,

Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчылыга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязына парлаан (Кызыл, Шетиньин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.